Eduard Nižňanský – Tamara Janecová
A holokauszt gyermekei – Szlovákia esete*

Eduard Nižňanský – Tamara Janecová
Children of the Holocaust: The Case of Slovakia
Keywords: Holocaust in Slovakia; Slovak State; antisemitism; Aryanization; deportations of Jews; Jewish children

DOI: https://doi.org/10.61795/fssr.v28y2026i4.03

Bevezetés

A holokauszt vizsgálata során főként azt kell tudatosítani, hogy a történészek eltérő forrástípusokat használnak. A levéltári kutatásban mindenekelőtt a szlovák állam különféle törvényalkotó és végrehajtó szerveinek azokkal az irataival találjuk magunkat szemben, melyek lehetővé tették az állam antiszemita politikáját, így a holokausztot is. Bár a holokauszt külső feltételkeretei és áldozatainak sorsa Szlovákiában is hasonló volt, az adott korban élő egyének reakciója és az eseményekre való későbbi emlékezésük egyedi. A holokauszt kérdéskörének levéltári alapú vizsgálata lehetővé teszi az egyének saját történetének rekonstrukcióját, beleértve a reflexióikat is. Számtalan ilyen dokumentum található a zsidó állampolgárok mindenféle kérvényei közt, pl. a kivétel megadása, az arizálás, a deportálások ügyében stb. Ugyanígy említhető a háborút követő bírósági[1] dokumentumokon vagy a sokféle típusú vagyon restitúciós folyamatán alapuló személyes sorsok vizsgálata.[2]

* This study was supported by the project EUMUS – 2024-1-CZ01-KA220-HED-000256814 – „European Minorities in Urban Spaces: Mutual Recognition, Social Inclusion and Sense of Belonging."

1 A Nemzeti Bíróságon kívül találhatók dokumentumok a 2. világháború után alakult népbíróságokon is.

2 A dokumentumok egyebek közt itt találhatók: Slovenský národný archív (SNA), fond Úrad predsedníctva vlády Slovenskej republiky; fond Povereníctvo priemyslu a obchodu, reštitučný fond; fond Povereníctvo zdravotníctva, reštitučný fond; fond Hospodárska úradovňa predsedníctva vlády; fond Kancelária prezidenta Slovenskej republiky és másutt.

Ebben a tanulmányban a szlovákiai antiszemita politika és a holokauszt folyamatát a politikai intencionalizmus szemszögéből mutatjuk be.[3] Véleményünk szerint a hazai antiszemitizmus és „a zsidó mint ellenség" képe volt annak az antiszemitizmusnak a táptalaja, amelyet Szlovákiában a Hlinka Szlovák Néppártja (Hlinkova slovenská ľudová strana – HSĽS) képviselt.[4] Bevezetésként tehát szlovákiai és külföldi levéltárak történeti anyagának kutatását alapul véve vázoljuk a szlovák állambeli holokauszt egyes szakaszait. A holokauszt történeti vizsgálata sokféle forráson alapul, de a hivatalos dokumentumok jelentős részét éppen maguk a végrehajtói hozták létre. Ezek az iratok ugyan kulcsfontosságúak, de mindenekelőtt a folyamatokat írják le, és a holokauszt kvantitatív és bürokratikus vetületét nyújtják.[5] Az oral history épp ennek lehet egyfajta ellensúlya,

3 Az intencionalizmus kérdfésköréhez lásd: Kershaw, Ian: *Der NS-Staat*. Hamburg, Rowohlt, 1989; Kühnl, Reinhard: *Faschismustheorien. Ein Leitfaden*. Heilbron, Distel, 2014; Mason, Timothy: Intention and Explanation: A current Controversy about the Interpretation of National Socialism. In Hirschfeld, Gerhard (ed.) and all.: *Der "Führerstaat". Mythos und Realität. Studien zur Struktur und Politik Des Dritten Reiches*. Stuttgart, Klett Cotta, 1991, 22–41. p.; Nižňanský, Eduard: *Interpretácie fašizmu historiografiou SRN /1945 – 1990/*. Nitra: Vysoká škola pedagogická v Nitre, 1995, 119–137. p.; Saage, Richard: *Faschismustheorien. Eine Einführung*. München, C.H. Beck, 1981; Syring, Enrico: Intentionalisten und Strukturalisten. Von einem noch immer ausstehenden Dialog. In Backes, Uwe (ed.) at all.: *Der Schatten der Vergangenheit. Impulse zur Historisierung des Nationalsozialismus*. Frankfurt/Main, Propyläen Verlag, 1992, 169–194. p.; Wörsching, Mathias: *Faschismustheorien*. Überblick und Einführung. Stuttgart, Schmetterling, 2020.

4 Hlinka Szlovák Néppártját (HSĽS) 1913-ban alapította Andrej Hlinka katolikus pap Szlovák Néppárt néven. A HSĽS szélsőséges jobboldali, klerikális-fasiszta politikai párt volt erős katolikus, fundamentalista, nacionalista és autoriter ideológiával. Antiszocialista és antikommunista volt, a liberalizmussal állt szemben. A demokratikus Csehszlovák Köztársaság ideje alatt a parlamenti választások során sosem szerzett a szavazatok egyharmadánál többet. A szlovák autonómia idején (1938. október 6. – 1939. március 14.) létrehozta az egypártrendszer diktatúráját. A szlovák állam idején (1939–1945) az egyetlen engedélyezett párt volt Szlovákiában, amit az állam 1939-es alkotmánya is rögzített. A 2. világháború után betiltották.

5 A holokauszt történetírásához lásd: Kamenec, Ivan: Phenomenon of the Holocaust in Historiography, Art and the Conclusion of Slovak Society. In Vrzgulová, Monika (ed.) and all.: *Holocaust as a Historical and Moral Problem of the Past ant the Present*. Bratislava, DSH, 2008, 311–339. p.; Nižňanský, Eduard: Der Holocaust in der Slowakischen Historiographie der neunziger Jahren. *Bohemia*, Band 44, Heft 2, 2003, 370–388. p.; Nižňanský, Eduard–Bohová, Katarína: Perception of the Holocaust in Slovak Historiography and Among the General Politic after the Establishment of the Slovak Republic in 1993. In Zoufalá, Marcela M. (ed.) and all.: *United in Diversity. Contemporary European Jewry in an interdisciplinary Perspective*. Oldenbourg, De Gruyter, 2023, 7–50. p.; Paulovičová, Nina: The Reception of the Holocaust in Post-comunist Slovakia. In Hlinka, John-Paul et al.: *Bringing the Dark Past to Light. The Reception of the Holocaust in Post-Communist Europe*. Lincoln/London, University of Nebraska Press, 2013, 549–590. p.; Sniegon, Tomas: *Vanished History. The Holocaust in Czech and Slovak Historical Culture*. New York/Oxford, Berghahn Books, 2017; Szabó, Miloslav. Zwischen Geschichtswissenschaft und Wissenschaft. Der Holocaust in der slowakischen Historiographie nach 1999. *Einsicht* 11, 2014, 16–23. p.

mert kvalitatív adatokkal szolgál, valamint első kézből származik, márpedig a levéltárakban gyakran épp ezt hiába keresnénk. Az elbeszélt történelem elsődleges szerepe nem más, mint a hivatalos narratíva kiegészítése. E tekintetben számolnunk kell azzal, mire és hogyan emlékeznek ezekből a folyamatokból az egyének. A tettesek által létrehozott dokumentumok ugyanis lényegüket tekintve dehumanizálják az áldozatokat, gyakran ügyviteli célú statisztikára redukálják őket. A túlélők tanúságtételei a történeti feljegyzéseknek megadják az emberi arányait és individualitását. Egyéni vallomások, mikrotörténetek, melyek megvilágítják az élet napi valóságát a szlovákiai antiszemita politika kiéleződésének fényében. Ez lehetővé teszi a szociális rétegeződés és az egyéni megtapasztalás rekonstrukcióját, amiről máskülönben le kellene mondanunk. Minden egyes ember tapasztalata egyéni és utánozhatatlan, s ez érvényes a holokausztot átélt zsidó gyerekekre is.

Lawrence Langer könyve (*Holocaust Testimonies: The Ruins of Memory* [1991]) hasznos elméleti keretet biztosít a holokaszttúlélők tanúságtételeinek megértéséhez. Ebben Langer elutasítja azokat a leegyszerűsítő és vigasztaló interpretációkat, melyek a túlélők történeteiben „megváltó erőt" vagy a „töretlen emberi szellem" győzelmét igyekszenek felmutatni. Szerinte az ilyen megközelítések figyelmen kívül hagyják a tanúságtételeket jellemző fájdalmas összetettséget és belső ellentmondásait, ami egyébként a mi tanulmányunkban szereplő vallomásokra is érvényes. Ehelyett egy olyan analitikus modellt javasol, mely tanúságtételekben folyó emlékezet különféle formáin alapul. Emlékezettipológiájában több típust különböztet meg: mély, szokásos, szorongó, megalázott, megbecstelenített és nem hősies emlékezetet (Deep Memory, Common memory, Anguished memory, Humiliated memory, Tainted Memory, Unheroic Memory). A mély emlékezet az üldöztetés alatt létező „eltemetett én" emlékezete; nem éppen intellektuális emlékezet, inkább érzéki, a fájdalom, az éhség, a piszok és a mindenütt jelenlevő szenvedés csaknem fizikai emlékezete. Töredékes emlékezet, nem hoz létre összefüggő történetet. Ez a mély emlékezet egybefolyik a szokásos emlékezettel, mely intellektuális, és igyekszik időrendben összeállítani és megmagyarázni a múlt eseményeit a távlatból, a trauma által megszakított kontinuitás látszatát rekonstruálva. A túlélők így afféle „kettős identitású" „kettős egzisztenciában" találják magukat; ez a két sík folytonosan átszövi egymást, s a visszaemlékezéskor zavarják az elbeszélés folyamatát, ami a nyilvánvaló ellentmondásokat eredményez.[6]

Fontos megjegyezni, hogy tanulmányunkban a túlélők vallomásaiban e vallomások kettős perspektíváját ráadásul az is meghatározza, hogy abban az időben gyerekek voltak. E szövegekben a gyermek perspektívája azzal a felnőttével keveredik, aki a jelenben emlékezik. Ez a kombináció híven tükrözi „annak módját, hogyan rakja össze, mint valami

6 Langer, Lawrence L.: Deep Memory. In *Holocaust Testimonies. The ruins of memory.* New Haven and London, Yale University Press, 1991, 1–38. p.

mozaikot, az egyes ember, a gyermek a maga saját élettörténetét mindabból, amire emlékszik, amit ex post hallott vagy amit hozzágondolt a háború befejezése után".[7] A vallomás óhatatlanul kettős perspektívájú, s ezek egymástól nem elválaszthatók.

A szorongó, szorongásos emlékezet[8] az osztott, jelen és múlt idejű én jelenségével áll összefüggésben. Langer ennek a megosztottságnak az okára elméleti magyarázattal szolgál: azt állítja, hogy a túlélő identitása nemcsak azáltal alakul, amit átélt, hanem azzal is, ami meghalt benne. Internalizálja a családja halálát, a közösség halálát s az egész megsemmisült világét.

Langer szerint az emlékezet további rétegét a megalázott emlékezet[9] alkotja. Ebben az összefüggésben az alapgondolat az, hogy szélsőséges körülmények közt az ember identitása a fizikai testére redukálódik. Ebből ered az az elv, hogy a testet érő támadás (éhség, fájdalom, piszok, a fiziológiai szükségletek kontrolljának elvesztése) nem pusztán fizikai szenvedés, hanem közvetlen támadás az emberi méltóság metafizikai lényege ellen. A megalázott emlékezet ezért elsősorban a testi sebezhetőségre és a tehetetlenségre való emlékezés.

Langer ezekhez az említett rétegekhez rendeli a megbecstelenített emlékezetet is, mely azokkal az erkölcsileg nem egyértelmű és nyugtalanító tettekkel függ össze, melyekre az áldozatok kényszerültek a túlélésük végett. Az emlékezetnek ezt a formáját Langer az improvizált én vázához köti: ez olyan identitás, mely spontán módon jött létre és cselekedett azoknak az extrém szituációknak a hatására, melyekre nem vonatkoztak a bevett szabályok. A megbecstelenített emlékezet ismérve „a tanú saját jelenlegi morális felfogásának és az általa leírt események némelyikének elutasítása".[10] Ez a magyarázata annak, hogy a túlélésre való emlékezés gyakran fájdalmas. A holokauszt visszavonhatatlanul megváltoztatta magának az identitásnak és az emlékezetnek a szerkezetét, létrehozva egy kettéhasadt ént, melyre nem alkalmazhatók a hagyományos erkölcsi és narratív kategóriák. A szlovákiai üldözöttek – nem csupán a zsidók – a nácik és a Hlinka Gárda képviselői szemében csak objektumok voltak. A szlovák állam végrehajtó és törvényhozó szervei az antiszemitizmus politikáját képviselték, s ebbe az üldözött zsidókat belekényszerítették; a zsidók nem voltak e rendszer együttalkotói. Ha viszont nem voltak cselekvő részesei (s ugyanez érvényes a koncentrációs táborokra is), a zsidók eljárása nem ítélhető meg a klasszikus etika szemszögéből.

7 Vrzgulová, Monika: Príbehy detí holokaustu. In *Deti holokaustu*. Bratislava, DSH, 2007, 29. p.

8 Langer, Lawrence L.: Anguished Memory: The Divided Self. In *Holocaust Testimonies. The ruins of memory.* New Haven and London, Yale University Press, 1991, 39–76. p.

9 Langer, Lawrence L.: Humiliated Memory: The Divided Self. In *Holocaust Testimonies. The ruins of memory.* New Haven and London, Yale University Press, 1991, 77–120. p.

10 Langer 1991, 122. p.

A holokauszt és a gyerekek problematikájának a szlovák szakirodalomban csak egyetlen monográfia szentel figyelmet, szerzője Monika Vrzgulová etnográfus.[11] A gyerekek sorsának vizsgálatakor a holokauszt alatt a pozsonyi Milan Šimečka Alapítvány oral history létező adatbázisát használjuk, ugyanakkor, főként az utóbbi években saját kutatást is végeztünk Szlovákiában és Izraelben. Az ebben a tanulmányban bemutatott tanúságok beválogatását az eltérő tapasztalatok fényében szűrtük, amennyiben ezt a meglevő források lehetővé tették. Igyekeztünk Szlovákia különböző földrajzi területeiről származó történeteket választani, s ami ugyancsak fontos szempont volt: a háborús sorsok különböző típusait, kezdve a rejtőzéstől, a munkatáborokban való fogvatartáson és a náci koncentrációs táborokba történő deportáláson át a szlovák nemzeti felkelésben való részvételig. Fontos azonban tudatosítani, hogy bármiféle hasonló szövegegyüttes a jellegéből adódóan korlátozott érvényű. Nem hivatkozhatunk statisztikailag reprezentatív mintára, s a vallomásokat olyan tényezők is befolyásolhatják, mint a túlélők hajlandósága a megszólalásra. Tanulmányunk tehát nem tekinti ezeket a mikrotörténeteket végleges mintának, hanem olyan individuális tapasztalatok gazdag mozaikjának, mely a szélesebb történeti narratívát pontosítja.

A zsidó közösség Szlovákiában

Az 1930. évi népszámlálás szerint Szlovákiában 136 737 zsidó élt, a teljes lakosság 4,11%-a, 2638 település és város közül 1435-öt laktak. A legnagyobb zsidó közösségek: Pozsony (kb. 15 000), Nyitra (4358), Eperjes (4308), Nagymihály (3955) és Zsolna (2917).[12] Ez idő tájt 167 zsidó hitközség volt Szlovákiában: 107 ortodox, 29 neológ és 31 status quo ante.[13] Az 1938. november 2-i első bécsi döntést és a magyar hadsereg által elfoglalt déli területeket követően Szlovákiában mintegy 89 000 zsidó maradt.

Főként Nyugat-Szlovákiában tartoztak a zsidók a klasszikus középosztályhoz, keleten viszont falukban is éltek és földművesek voltak. A foglalkozásukat illetően az 1930. évi statisztika szerint 49,5%-uk a kereskedelem és a szolgáltatások ágazatában dolgozott, 30 151-en a közszolgáltatás alkalmazottai voltak. Az ügyvédek mintegy 50%-a zsidó volt.[14] Az Orvosi Kamara 1939-ben 1414 orvost tartott számon, 43,9%-uk volt zsidó származású. Hasonló volt az arány a gyógyszerészek és az állatorvosok közt.[15]

11 Vrzgulová, Monika: *Deti holokaustu*. Bratislava, DSH, 2007.

12 Hradská, Katarína: Die Lage der Juden in der Slowakei. In *Judenamanzipation – Antisemitismus – Verfolgung in Deutschland, Österreich-Ungarn, den Böhmischen Ländern und in der Slowakei.* Hoensch, J. et al. Essen, Klartext, 1999, 155. p.

13 Rothkirchen, Livia: The Situation of Jews in Slovakia between 1939 and 1945. *Jahrbuch für Antisemitismusforschung 7,* 1998, 50. p.

14 *Národné noviny*, 8. november 1938, 2. p.; Rothkirchen 1998, 50. p.

Történeti bevezető

Ebben az alfejezetben röviden vázoljuk a szlovák állam megalakulásának és fennállásának főbb vonásait. Az 1938-as müncheni egyezmény nemcsak az első Csehszlovák Köztársaság külpolitikájában hozott alapvető változást, a belpolitika számára is töréspont volt. A bonyolult helyzet lehetővé tette a HSĽS számára, hogy 1938. október 6-án kihirdesse az autonóm Szlovákiát,[16] egyúttal a párt vezetősége belefogott politikája megvalósításába: „Egy nemzet, egy párt, egy vezér az egységes haladásért a nép szolgálatában."[17] Nagyon gyorsan felépült az egyetlen politikai párt diktatúrájának rendszere. A többi politikai párt betiltása gyorsabban ment végbe, mint a náci Németországban. Az egyetlen engedélyezett szerv a Hlinka Gárda[18] volt. A „választások", melyeken egyedül a HSĽS indulhatott, úgy folytak le, hogy a kisebbségek képviselői külön választóhelyiségekben voltak kénytelenek szavazni, így biztosították felettük az ellenőrzést. A 63 képviselőből 50-en a HSĽS tagjai voltak, ebből 13 katolikus pap. A katolikus pap Jozef Tiso[19] lett a kormányfő, a HSĽS elnöke s később a vezér (Führer). 1939 és 1945 között

15 Suláček, Jozef: *Biele plášte*. Bratislava, Múzeum ŽK, 2005.

16 Az autonóm Szlovákia, hivatalos nevén Slovenská krajina (Szlovákország) fennállásának ideje: 1938. október 6. – 1939. március 14.

17 Lásd: Nižňanský, Eduard: „Die Machtübernahme von Hlinkas Slowakischer Volkspartei in der Slowakei im Jahre 1938/39 mit einem Vergleich zur nationalsozialistischen Machtergreifung 1933/34 in Deutschland". In Glettler, Monika (ed.) et al.: *Geteilt, besetzt, beherrscht.* Essen, Klartext Verlagen, 2004, 249–287. p.

18 A Hlinka Gárda (HG, 1938–1945) a HSĽS félkatonai szervezete volt, nevét Andrej Hlinka katolikus pap után kapta. Pszichikai és fizikai nyomást fejtett ki Szlovákia lakosságára, zsidóellenes akciókat szervezett, beleértve az 1942. évi, a zsidókat koncentrációs táborokba való deportálását, valamint őrizte a szlovákiai zsidó munkatáborokat. A HG rohamosztagai az Einsatzgruppe H-nak segédkeztek az 1944–45-ös időszakban az ellenállás felszámolásában, a katonák, partizánok, zsidók és romák kézre kerítésében.

19 Jozef Tiso (1887–1947) római katolikus pap és szlovák politikus, aki 1938. október 6. és 1939. március 14. közt az autonóm Szlovákország miniszterelnöke és náci megszállás ideje alatt (1938–1945) az egyetlen engedélyezett párt, a HSĽS elnöke volt. 1942 után Vezér-nek (Vodca) titulálták, ami a Führer szlovák megfelelője. Felszámolta a demokráciát, amit klerikális fasiszta rendszerrel váltott fel, mely ebben a szlogenben összpontosult: „Egy Isten, egy nemzet, egy szervezet." A 2. világháború alatt Tiso a náci Németországgal működött együtt. A 2. világháború után halálra ítélték. Lásd: Kamenec, Ivan: *Jozef Tiso. Tragédia politika, kňaza a človeka*. Bratislava, Premedia, 2013; Nižňanský, Eduard. „Die Vorstellungen Jozef Tisos über Religion, Volk und Staat und ihre Folgen für seine Politik während des Zweiten Weltkrieges" In Kaiserová, Kristina (ed.) et al. *Religion und Nation: Tschechen, Deutsche und Slowaken im 20. Jahrhundert.* Essen, Klartext, 2015, 39–83. p.; Nižňanský, Eduard: „Antisemitská politika Jozefa Tisa počas vojny a pred Národným súdom." In Mičev, Stanislav (ed.) et al.: *Politika antisemitizmu a holokaustu v povojnových procesoch v európskych štátoch*. Banská Bystrica, Múzeum SNP, 2019, 113–148. p.; Ward, James Mace: *Kňaz, politik,*

ő volt a Szlovák Köztársaság elnöke. A katolikus papok fontos funkciókat töltöttek be a HSĽS-en belül mint a párt megyei, járási és helyi elnökei, ezért néhány történész klerikális fasizmusról beszél.[20] A szlovákiai végrehajtó és törvényhozó szervek képviselői, többségük HSĽS-tagként nem bújhatnak ki a politikai felelősségvállalás alól az antiszemitizmus és a zsidóüldözés kérdésében, beleértve a holokauszt következményeit.

1939 márciusában Németország a második Cseh-Szlovák Köztársaság (1938–1939) ellenében használta ki közép-európai geopolitikai dominanciáját. Ez Cseh- és Morvaország megszállását eredményezte, a Cseh-Morva Protektorátus létrehozását és a szlovák állam létrejöttét. Szlovákia létrehozásának körülményei előre megszabták későbbi egzisztenciáját: a náci Németország bábállamává vált. Olyan „védszövetséget" kötött vele, melyben kötelezte magát kül- és katonai politikájának koordinálására a náci Németországgal, s lehetővé tette területén a német hadsereg jelenlétét.[21]

A Szlovák Köztársaság a náci Németország oldalán csatlakozott a Lengyelország, majd később a Szovjetunió elleni háborúhoz. A második világháború végéig szilárdan kitartott a náci Németország mellett. A HSĽS politikusai tisztában voltak azzal, hogy vezető szerepüket az államban csakis a náci Németország háborús győzelme biztosíthatja.

Az előkészület szakasza

A szlovák autonómia ideje alatt (1938. okt. 6. – 1939. márc. 14.) a vezető szerepű HSĽS fokozatosan intézményesítette és instrumentalizálta mélyen gyökerező antiszemitizmusát, megteremtve ezáltal későbbi perzekúciós politikája alapjait. A pártnak két politikai irányvonala volt: az ún. „mérsékeltek", akiket Jozef Tiso képviselt és a radikálisok

kolaborant: Jozef Tiso a vznik fašistického Slovenska. Ithaca–London, Cornell University Press, 2013.

20 Szabó, Miloslav: „Klerikálny fašizmus"? Katolicizmus a krajná pravica v stredoeurópskom kontexte (1918 – 1945). *Historický časopis,* 2018, 67/4, 385–412. p.; Szabó, Miloslav: *Klérofašisti. Slovenskí kňazi a pokušenie radikálnej politiky (1935 – 1945).* Bratislava, Slovart, 2019.

21 Nižňanský, Eduard (ed.) et al.: *Slovensko-nemecké vzťahy v dokumentoch I.* Prešov, Universum, 2009, 304–309. p. Vertrag über das Schutzverhältnis zwischen dem Deutschen Reich und dem Slowakischen Staat – 18. März Wien, 23. März Berlin.

Vojtech Tukával[22] és Alexander Machhal[23] az élükön. Ez a felosztás a zsidókhoz való viszonyulásban is megmutatkozott.

„A zsidókérdés megoldásának" már a szlovák autonómia idején is kétféle koncepciója volt: egy konzervatív-mérsékelt és egy radikális-fasiszta. A „mérsékelt" szárny eleinte a zsidók gazdaságból való kiszorítását szorgalmazta. Céljaként a zsidóknak a gazdaságban való 4%-os részvételét szabta meg (a numerus clausus néven ismert politika). Az antiszemita politika későbbi radikalizálódását követően azonban ennek az irányvonalnak a képviselői nem nyilatkoztak nyilvánosan, s nem is tiltakoztak a zsidók 1942-őt követő deportálásai ellen.[24]

Az antiszemita rendszer első kiterjedt akciójára 1938 novemberében került sor, amikor Szlovákia az első bécsi döntés következtében területeket veszített.[25] A kormány, melynek bűnbakra volt szüksége, a zsidókat tette felelőssé a területvesztésért, és közülük mintegy 7500-at az új határvonalra deportált. Magyarország azonban nem volt hajlandó befogadni őket, ezért a deportáltak provizórikus táborokban a „senki földjén" rekedtek.[26] Bár többségük végül visszatérhetett otthonába, ez az esemény rámutatott arra, hogy a rezsim felkészült a deportálások politikai megoldásként történő alkalmazására. Ez a politika, karöltve a szélesebb antidemokratikus intézkedésekkel, lényegében az állam által üldözött „másodrendű állampolgárok" kategóriájába vetette a zsidóságot. A kormány 1939 januárjában az antiszemitizmus intézményesítésébe kezdett, amikor

22 Vojtech („Béla") Tuka (1880–1946) szlovák politikus, a HSĽS radikális szárnyának vezetője, miniszterelnök (1939–1940), külügyminiszter (1940–1944). A náci Németország munkatársa. Tuka volt egyike azoknak a vezetőknek, akik felelősek a szlovákiai zsidóknak a nácik által megszállt lengyel területeken felállított koncentrációs táborokba vitelének. A 2. világháború után kivégezték.

23 Alexander Mach (1902–1980) a szlovák Propagandahivatal vezetője (1938–1939). 1938 és 1945 között parlamenti képviselő, a félkatonai Hlinka Gárda befolyásos képviselője, 1939–1944 között parancsnoka. A HG erőszakos akciókat hajtott végre „Szlovákia ellenségei", így a zsidók ellen. 1940-től a belügyminiszteri posztot is betöltötte, ilyen minőségében a szlovákiai zsidó munkatáborok szervezője volt. Miniszterként őt terheli a felelősség a zsidók 1942. évi deportálásáért. A 2. világháború után 30 év fegyházra ítélték. Lásd: Anton Hruboň: *Alexander Mach. Radikál z povolania*. Bratislava, Premedia, 2018.

24 Lásd: Kamenec, Ivan: *On the Trail of Tragedy: the Holocaust in Slovakia.* Bratislava, H&H 2007, 33–65. p.

25 Az első bécsi döntés vesztesége: 10 423 km² 859 885 lakossal, ebből 276 287 szlovák, 505 508 magyar, 26 181 zsidó. Lásd: Hoensch, J. K.: *Der Ungarische Revisionismus und die Zerschlagung der Tschechoslowakei.* Tübingen, 1967, 189. p.

26 Nižňanský, Eduard: „Die Deportationen der Juden in der Zeit der autonomen Slowakei im November 1938." *Jahrbuch für Antisemitismusforschung* 7, 1998, 20–45. p.; Nižňanský, Eduard: Zsidók deportálása Szlovákiából 1938 novemberében és zsidó táborok a (cseh)szlovák–magyar határ menti „senki földjén". Fórum Társadalomtudományi Szemle, 2015/2, 81–108. p.

is létrehozta az ún. Sidor-féle bizottságot, melynek az antiszemita törvényalkotás javaslatait kellett kidolgoznia. A bizottság tevékenysége a szlovák állam létrehozását követően igencsak felgyorsult.

A szlovák állam létrejötte[27] és hatása a zsidó közösségre

A szlovák állam egyik első lépéseként törvényben határozták meg, „ki a zsidó", s ennek a definíciónak az alapján hozták létre azt az antiszemita legiszlatívát, amely beleszólt a zsidó lakosság tulajdonjogába, és korlátozta szakmai tevékenységét. Az 1939. áprilisi, 63/1939 sz. rendelet elsődlegesen vallási hovatartozása alapján definiálta a „zsidót",[28] s ezzel együtt korlátozta bizonyos területeken az érvényesülését. E politika kulcseleme volt az államnak az a joga, mely lehetővé tette az elengedhetetlen szakembereknek kivételt adni alóla – ezt a lehetőséget a Jozef Tiso vezette „mérsékeltek" frakciója preferálta.

Számos zsidó család jutott nagy anyagi nehézségbe s volt kénytelen a családját bebiztosítandó megalázó leveleket és kivételre szóló kérvényeket írni, melyekben a hazafiságukkal, a szlovák államhoz való lojalitásukkal, a kereszténységre való áttérésükkel vagy a szegénységükkel érveltek. Ezekkel az akkori antiszemita diskurzus fő pontjaira reagáltak, a közbeszédben ugyanis azzal vádolták a zsidókat, hogy nem szlovák és nem keresztény elemek, melyek kizsákmányolják a szlovákokat. A. R. (*1907) močenoki gyógyszerész két – 1935-ös és 1938-as születésű – fiú apja 1939. július 4-én az alábbi levelet írta: „Két kiskorú gyermek apja vagyok, szeretnék róluk rendesen gondoskodni. Minden igyekezetemmel azon voltam, hogy a családomat el tudjam tartani a gyógyszertáramból, melyet két évvel ezelőtt vettem hitelre, s még nem sikerült kifizetnem. Bármi, ami a gyógyszertáram elvesztését okozná, koldussá tenne, és a kölcsönt sem tudnám tovább fizetni. Szilárd meggyőződésem, hogy továbbra is példás állampolgára maradhatok a Szlovák Államnak, törvénytisztelő és adófizető polgára, aki az állam minden törvényét betartja, tisztelettel kérem a Tisztelt Kormányelnökséget, adja meg a kivételt."[29]

27 Az 1939. július 21-én elfogadott alkotmány szerint az állam hivatalos neve Szlovák Köztársaság, ezt a megnevezést elsősorban hivatalos dokumentumokban használták. A szlovák politikusok és a sajtó a Szlovák Állam kifejezést használta.

28 Lásd az 1939-es Szlovák törvénykönyvet, valamint az 63/1939-es kormányrendeletet. Zsidó alatt minden zsidó vallású értendő (kivéve ha 1918. október 30-a előtt megkeresztelkedett), továbbá azok a vallás nélküliek, akiknek zsidó szülei voltak, valamint mindezeknek a gyerekei. Ezt a definíciót az 1939. április 26-i 102/1939-es rendelet pontosította. Egy újabb, a 113/1940. évi törvény volt az alapja a vállalatok és mesterségek arizálásának. A 46/1940-es törvény kimondta a zsidó vagyon arizálását.

29 SNA, Úrad predsedníctva vlády, 25. doboz, 6710. sz.

1940-ig további olyan törvények és rendeletek születtek, melyek az „arizálást" szorgalmazták, tehát zsidó üzemek és földek nem zsidóknak való átíratását.[30] Ebben az időszakban kiéleződött a HSĽS „mérsékelt" és radikális szárnya közti ellentét. A radikálisok nagyobb politikai hatalomra vágytak, ezért igyekeztek a náci Németországnak bebizonyítani, hogy ők azok, akik hatékonyabban vezetnék az országot. A „zsidókérdés megoldása" ebben az ellentétben alapvető problémaként merült fel: a radikálisok igyekeztek bebizonyítani, hogy a „problémát" sokkal gyorsabban és kompromisszummentesen tudnák megoldani, mint a „mérsékeltek".

A bizonyságok közt a zsidók elleni erőszak számtalan formájával találkozunk, gyakran pontos kronológia hiányában. F. F.[31] (*1932) pozsonyi fiú valószínűleg a szlovák autonómia, tehát még az önálló állam létrejötte előtti időből származó bizonysága a következő helyzetleírást tartalmazza: „Virradatra csillagokkal volt befestve a műhelyünk, a feliratok közül pedig ilyenekre emlékszem: büdös zsidó, der Juden raus és hasonlók. Én ezt akkor még nemigen értettem, de a szüleim elbeszéléséből megtudtam, hogy az ilyesmi mit jelent. (…) Az utcánkon éjjel-nappal gárdisták masíroztak, emlékszem a cseheket Prágába, a zsidókat Palesztinába küldő rigmusaikra." A. F. fiatalkorúnak hasonló emlékei vannak: „Emlékszem a német nyelvű feliratra: »Juden unerwünscht«, tehát hogy a zsidók nemkívánatosak, némely kávéházra pedig kiírták, hogy kutyáknak, disznóknak és zsidóknak tilos a belépés."[32]

30 Az arizálás kérdésköréhez lásd: Dreyfus, Jean-Marc–Nižňanský, Eduard: Jews and No-Jews in the Aryanization process: Comparison of France and the Slovak State. 1939-45. In Kosmala, Beate (ed.) at all.: *Facing the Catastrophe. Jews and Non-Jews in Europe during World War II.* Oxford, Berg, 2011, 13–40. p.; Hallon, Ľudovít: Arizácia na Slovensku 1939 – 1945. *Acta Oeconomica Pragensia* 7, Nr. 7, 145–160. p.; Hallon, Ľudovít–Hlavinka, Ján–Nižňanský, Eduard: Pozícia Ústredného hospodárskeho úradu v politickom, hospodárskom a spoločenskom živote Slovenska v rokoch 1940 – 1942. In Nižňanský, Eduard–Hlavinka, Ján (eds.).: *Arizácie*. Bratislava, Stimul, 2010, 11–65. p.; Hlavinka, Ján: Arizačný proces ako súčasť "riešenia židovskej otázky" na Slovensku. *Acta Judaica Slovaca*, 2008, 21–38. p.; Hlavinka, Ján–Fiamová, Martina: Arizácia židovského majetku. In Fiamová, Martina et al. (eds.).: *Slovenský štát 1939 – 1945. Predstavy a realita*. Bratislava, Historický ústav SAV, 2014, 255–272. p.; Nižňanský, Eduard–Hallon, Ľudovít–Hlavinka, Ján (eds.): *Ústredný hospodársky úrad (Holokaust na Slovensku)*. Bratislava, Historický ústav SAV, 2010; Nižňanský, Eduard–Hlavinka, Ján: *Arizácie*. Bratislava, Stimul, 2010; Nižňanský, Eduard–Hlavinka, Ján: *Arizácie v regiónoch Slovenska*. Bratislava, Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave, Dokumentačné stredisko holokaustu pri Historickom ústave SAV, 2010; Nižňanský, Eduard: The "Aryanisation" of Jewish Property in the Slovak Republic. In Grosewinkel, Dieter et al. (eds.).: *Property Regimes and Property Conflicts in the 20th Century: Germany and Czechoslovakia in an International Context*. Essen, Klartext, 2018, 373–412. p.; Nižňanský, Eduard: Expropriation and Deportation of Jews in Slovakia. In *Facing the Nazi genocide: non-Jews and Jews in Europe*. Berlin, Metropol, 2004, 205–230. p.

31 Archív Oral history (AOH), Nadácia Milana Šimečku (NMŠ) 1995–1997, 048. sz. vallomás.

32 AOH, NMŠ, 136. sz. vallomás.

Vannak azonban olyan tanúbizonyságok is, melyekben a gyermek nem tudatosította teljesen a történéseket. I. K. (*1938) zsidó kisfiú Jánova Ves kisközségben élt a szüleivel és bátyjával, ők voltak az egyedüli zsidó család. „A törvényekről és rendeletekről és úgy általában az egész törvénykezésről végképp semmit nem mondhatok, mert nemcsak ésszel, érzékszerveimmel sem fogtam fel belőlük semmit."[33]

A náci Németország 1940-es nyugat-európai győzelmét követően, Hitler magához rendelte Magyarország, Románia, Bulgária és Szlovákia vezetőit, hogy világosan tudtukra hozza szatellitszerepükről szóló vízióját. Szlovákiában a „radikálisok" a náci Németország segítségével megerősítették pozíciójukat a Hlinka Gárdában. A belügyminisztérium, Alexander Mach vezetésével egy sor diszkrimináló rendeletet hozott. A zsidó állampolgárokat megfosztották a vendéglátás és kimérés licencétől, a vadász- és horgászengedélyektől, bevonták útlevelüket, járművezetői engedélyüket, rádióikat, optikai eszközeiket. A zsidóüldözés intenzívebbé vált, szigorították a büntetéseket azon hivatalnokok és szlovák állampolgárok számára, akik megpróbáltak segíteni a zsidókon.

A diszkriminatív intézkedések hulláma magával hozta az 1940. augusztus 30-ai 208/1940 sz. rendelet értelmében a zsidó diákok iskolából való kizárását. Minden iskolából kizárták őket, kivéve az elemiből, ott viszont csak külön osztályban tanulhattak. V. B. (*1935) bizonyságában azt olvassuk, hogy a kislány eredetileg állami iskolában tanult, de 1940 szeptemberétől zsidó iskolába íratták át. „Teplicen az idő tájt létrehoztak egy egyéves zsidó iskolát, a gyerekek sokasága miatt, úgyhogy én is oda jártam, ez egészen addig működött, amíg az egyetlen tanítónőnket, a mi tanító néninket az első transzportok egyikével el nem vitték, ebbe a transzportba sorolták a hajadon zsidó lányokat, úgyhogy akkor az iskola is megszűnt."[34]

J. V. (*1932) is megemlíti, hogy kizárták a középiskolából. Emlékezik arra, hogy „közölték velem: nem tartozom abba a társadalomba, amelyben felnőttem".[35] Más szemszögből mutatja be az iskolát I. K.: „Arra emlékszem, hogy pár nappal iskolakezdés előtt kaptam táskát, és mint minden iskolakötelesnek, voltak elképzeléseim az iskoláról. Szeptember elsején tehát iskolába mentem, de ezzel az elemi iskola első osztályában való szereplésem véget is ért. Amúgy egyosztályos volt, ahogy a falusi kisiskolák többségében szokás."[36]

A kirekesztésre szülők is reagáltak: I. M. (*1894) kocsmáros, három gyermek (1926, 1928, 1934) apja az 1940 októberében kelt levelében azzal fordult a kormányelnökséghez, hogy két idősebb gyermeke számára kivételt kérjen, mivel „a polgáriból

33 Archív Eduarda Nižňanského (AEN), I. K. vallomása (Pozsony, 2025); AOH NMŠ, 053. sz. vallomás.

34 AOH, NMŠ, 086. sz. vallomás.

35 AOH, NMŠ, 044. sz. vallomás

36 AEN, I. K. vallomása (Pozsony, 2025); AOH NMŠ, 053. sz. vallomás

való kiutasításuk nagy veszteséget jelentene számukra, és félő, hogy esetleg lelki megrázkódtatást szenvednek".[37]

Némely bizonyságban szó esik a többségi gyerekek negatív hozzáállásáról is. T. F. (*1934) mondja el: „Emlékszem, 1940-ben, hatéves voltam épp (...), olyan idők jártak, hogy nem mehettünk ki az utcára, mert féltünk, megtörtént ugyanis, hogy megköpködtek vagy belénk rúgtak. Ezek többnyire fiatalok, nagyon fiatalok voltak, a Hitler Jugend vagy a Hlinka Gárda tagjai. Úgyhogy egy idő után már otthon kellett maradnunk, nem mehettünk ki az utcára."[38]

Vannak azonban pozitív bizonyságok is. I. K. beszélte el: „(...) barátaim is voltak ott, fiúk is, lányok is, ott játszottunk abban a majorban. (...) Sosem éreztem, s azt hiszem, a szüleim sem, abban a faluban, hogy jelét adták volna az összeférhetetlenségnek, vagy valami elnyomásnak vagy hasonlónak."[39]

A szlovák állam megalakulása utáni időszak tehát a zsidó közösség szociális és professzionális helyzetének gyors és szisztematikus likvidálása jegyében telt, s a társadalomból való kirekesztésnek. Mint a vallomások mutatják, nem absztrakt politikai folyamat volt, hanem mély személyes tapasztalat, amit a gyerekek éltek meg, kezdve az iskolából való kizárással és a barátok elvesztésével, egészen a növekvő ellenségesség légköréig, amely meghatározta mindennapjaikat. A szociális és polgári marginalizációnak ez a kezdeti szakasza megteremtette az alapját az üldöztetés következő, radikálisabb szakaszát is: a zsidó lakosság teljes gazdasági ellehetetlenítését.

Az arizálás és a „zsidókódex"

1940 szeptemberében a nácik Szlovákiába küldték Dieter Wislicenyt,[40] a „zsidókérdés megoldásának" tanácsadójául. Egyszerű terve volt: a mintegy 89 000 zsidó állampolgár kifosztásával szándékos „problémát" teremteni, hogy a vagyontalan emberek „emigrációja" elengedhetetlen és logikus következményeként jelenjen meg a nyilvánosság szemében.[41]

De nemcsak a német hatásról volt szó, létezett erős hazai kezdeményezés is. 1940 szeptemberében a szlovák országgyűlés kiterjedt jogkörrel ruházta fel a kormányt a „zsidókérdés megoldása" felgyorsítására, egy esztendőn belüli végrehajtására. Ez volt

37 SNA, Úrad predsedníctva vlády, 24. doboz, 49241. sz.

38 AOH, NMŠ, 059. sz. vallomás

39 AEN, I. K. vallomása (Pozsony, 2025); AOH NMŠ, 053. sz. vallomás

40 Hradská, Katarína: *Prípad Wisliceny. Nacistický poradcovia a židovská otázka na Slovensku*. Bratislava, AEP, 1999.

41 SNA, Fond Národného súdu, Dr. A. Vašek, Tnľud 17/46. D. Wisliceny nyilatkozata.

a 210/1940-es alkotmánytörvény,[42] amit az elnök is aláírt. 1940 szeptemberétől 1941 szeptemberéig így a kormányrendeletek alkották a „zsidókérdés megoldásának" fő eszközét. Ez alatt az egy év alatt 300 olyan dekrétumot és rendeletet adtak ki, melyek rendszerszinten fosztották meg a zsidó lakosságot a gazdasági, szociális és állampolgári jogaitól.

A szlovák kormány egyúttal egy specializált intézményre ruházta át a jogkörét. A 222/1940-es kormányrendelet létrehozta a Központi Gazdasági Hivatalt (Ústredný hospodársky úrad – ÚHÚ), mely a feladatköre szerint „mindent megtett azért, ami a zsidóknak a szlovákiai gazdasági életből való kiszorítását eredményezte, valamint konkrét utasítások alapján a zsidó vagyon kereszténykre való átvezetését".[43] Az ÚHÚ fő feladatai közé tartozott a zsidó üzemek (beleértve a gyárakat is) likvidálása és arizálása, nemkülönben az antiszemita jogalkotás előkészítése is.[44] Ez a gazdasági hivatal a kormányhivatal alá tartozott, s első elnöke Augustín Morávek volt.[45]

Szeptemberben az állam létrehozta az egyetlen engedélyezett zsidó szervezetet, a Zsidó Központot (Ústredňa Židov – ÚŽ), melynek minden zsidó kötelezően a tagjává vált. Az ÚŽ lényegében az állam utasításait közvetítette a zsidóknak.

Az antiszemita törvénykezés csúcsát az 1941. szeptember 9-én elfogadott 198/1941 számú kormányrendelet jelentette, mely Zsidókódexként vált ismertté. Ez a rendelet a „zsidókérdés megoldását" foglalta magában, s Európa egyik legbrutálisabb zsidótörvényét jelentette. 270 paragrafusával a szlovák állam fennállásának legterjedelmesebb jogi normája volt. A náci nürnbergi törvényekhez hasonlóan faji alapon határozta meg a zsidó identitást.[46] A kódex ellen a katolikus püspökök felszólaltak, a Vatikán diplomáciai úton tiltakozott. Tiso köztársasági elnöknek joga volt bizonyos személyeknek kivételt adni.[47] A 198/1941-es rendelet, amely a zsidók kötelező önmegjelölését is előírta, a

42 Ústavný zákon č. 210/1940 Sl. z., elfogadva 1940. szeptember 3-án: „§ 1 (1) A kormány jogosult minden szükséges intézkedést megtenni a) a zsidók kizárására a szlovák gazdasági és társadalmi életből b) a zsidó vagyon átruházására keresztény tulajdonba, (2) 1. § ennek a törvénynek az elfogadásától egy évig van érvényben." Slovenský zákonník 1940, ústavný zákon č. 210/1940 zb.

43 Kamenec: On the Trail, 123–128. p.

44 A 313/1940 sz. törvénnyel (ez volt az ún. második árjatörvény) kezdődött a zsidó üzemek, gyárak és boltok arizálása és likvidálása.

45 Augustín Morávek (1901–?) szlovák politikus, 1940 és 1942 között az ÚHÚ vezetője. Aktív résztvevője volt a zsidóellenes intézkedéseknek és az antiszemita törvénykezésnek. Hivatalán keresztül intézte a zsidó vállalkozások arizálását és likvidálását. A háború alatt egy korrupcióvizsgálat elől elmenekült (valószínűleg külföldre), így a háború utáni vizsgálatokat megúszta. Lásd: Mičev, Stanislav: *Augustín Morávek od arizácie k deportáciám*. Banská Bystrica, Múzeum SNP, 2010.

46 Kamenec, Ivan–Prečan, Vilém–Škorvánek, Stanislav (eds.): *Vatikán a Slovenská republika (1939-1945) Dokumenty.* Bratislava, SAP, 1992, 56–66. p.

belügyminisztérium aláírásával az év szeptember 18-án lépett érvénybe, a megjelölés módját is részletezte.[48]

Egyre több zsidó család került anyagi szükséghelyzetbe. J. A. W. (*1909), aki fő bírósági hivatalnokként dolgozott a kelet-szlovákiai Vyšný Svidník (Felsővízköz) bíróságán, több kérvényt is írt. Két gyermek apja volt, egyikük 1934-ben született, a másik 1939-ben. Előbb kivételt kapott az igazságügyminisztériumtól, de 1941. április 1-jén elbocsátották, és kilátástalanná vált a helyzete. Levelet írt a kormányelnökség hivatalába, kivételt kérve: „Most, a nyomor közepén pusztulok az ártatlan családommal együtt. Nincs egy fillérem se, mert a fizetésemből semmit nem tudtam félretenni, és az egész családom jóemberek könyörületének van kitéve, akik támogatnak minket, hogy valahogy túléljünk. Ezt a sorsot könnyen viselném, ha egyedül volnék. A feleségem azonban nem képes elviselni. A házasságunk mindenki előtt példamutató volt. Erről a tényről könnyen megbizonyosodhatnak hivatalos úton. Mára pokollá vált. Érthető okokból. A nélkülözés, a nyomor és a két kisgyerek csak rontják a helyzetet. A feleségem szegény, anyagi eszközök nélkül, nem talál kiutat a helyzetből, így jövőjét olyan romlásnak látja, melyből nincs kiút. (…) Adják meg nekem a kivételt, hogy rendesen élhessek és eltarthassam a családom. Ne hagyják, hogy a feleségem és a két gyerekem nyomorogjon, mert ők nem tehetnek róla.”[49]

A törvény paragrafusainak és a rendeleteknek azonnali, kézzelfogható és lelkileg lesújtó következményei voltak, melyek alapjaiban rengették meg a gyerekek önképét és helyét a társadalomban. A csillaggal való kötelező megjelölés, amint ezt az alábbi bizonyságok mutatják, nem pusztán adminisztratív eljárás volt, hanem a nyilvános megalázás aktusa, mely egy csapásra elszakította a korábbi társadalmi kötelékeket. A. F. (*1935) így emlékszik rá vissza: „Amikor a szüleimmel a városba mentünk, ez már akkor volt, amikor a zsidóknak a mellükön és a hátukon csillagot kellett viselniük, a szüleim azt mondták, nekem nem kell csillagot viselnem. Nekik kellett, mert főleg az apám közismert személy volt, mindenki ismerte, és talán akadt volna, aki azt mondja, ez a zsidó nem visel csillagot. (…) Na és amikor a szüleimmel mentem, úgy gyakoroltuk be, hogy nem velük együtt haladtam, hanem úgy tíz-tizenöt méterre mögöttük, csillag nélkül, tehát ha letartóztatták volna őket, én elszaladok. Tudtam, hogy nem szabad kiabálnom és semmit mondanom, főleg nem utánuk futni, fel voltam készülve rá, hogy többé nem látom őket.”[50]

47 Erre a 198/1941 Zb. kormányrendelet 255. és 256. paragrafusa adott neki módot.

48 *Úradný vestník,* 9. september 1941, 1573. p.

49 SNA, Úrad predsedníctva vlády, 27. doboz, 2869/42. sz.

50 AOH, NMŠ, 136. sz. vallomás

P. H. (*1935) így emlékszik vissza a megjelölés következményeire: „Az utcán fociztunk, irtó jó barátok voltunk, egészen addig a napig, amíg a kabátomra rá nem varrták a sárga hatágú csillagot,[51] mert ezzel egy csapásra más fiúvá váltam, mint aki addig voltam. Ugyanazok a barátok, akikkel gesztenyével dobáltuk egymást, az utcán együtt fociztunk, együtt jártunk iskolába... egyszeriben kővel dobtak meg, megkergettek az utcán. Én meg nem értettem, miért, úgyhogy felfogtam, valószínűleg más vagyok, mint ők. Lényegében akkor értettem meg, hogy valamiben különbözöm tőlük, de hogy miben, fel nem foghattam, mert a zsidóságról nálunk soha egy szó sem esett."[52]

Az ÚHÚ igazgatója által képviselt[53] tömeges likvidálás és arizálás megsemmisítően hatékony volt. A zsidó üzemek többségének felszámolása a zsidó háztartások több mint kétharmadát fosztotta meg a megélhetésétől, ez pedig széles körben okozott elszegényedést. Ivan Kamenec szerint[54] Szlovákiában mintegy 12 000 zsidó üzem és üzlet volt, ezek közül csak mintegy 2300-at árjásítottak. A többit bezárták. Mivel többségük családi vállalkozás volt, sokan elveszítettek mindennemű független pénzkereső lehetőséget.[55]

1941 őszétől a zsidókérdés szociális problémává vált, mivel a nincstelenné tett zsidók terhére voltak Szlovákiának. Ez lett a köztársaság antiszemita politikájának következménye, s ennek politikai felelősei a kormány, a parlament és az elnök voltak.[56] Ezt a tényt támasztja alá a belügyminisztérium 1942. április 1-jei jelentése is. Eszerint a 88 951 zsidó közül (a 198/1941-es rendelet 89 053-at említ), akik körülbelül 22 000 háztartást jelentettek, eredetileg 32 527 volt munkaviszonyban. 4000-re tehető azok száma, akik aktívan nem dolgoztak, hanem a vagyonukból éltek. A társulatok és üzemek arizálása és likvidálása, valamint a munkaengedélyek megvonása és a sokféle zsidóellenes intézkedés oda vezetett, hogy 22 267 személy vált munkanélkülivé, 2500 pedig (a 4000-ből) elvesztette a lehetőségét, hogy vagyonából éljen, összesen tehát az eredetileg aktívak 71,7%-a. A jelentés szerint e személyek kb. kétharmada családfő vagy a

51 A 198/1941. sz. kormányrendeletnek megfelelően a zsidóknak ún. „zsidó csillagot" kellett viselniük, a 6 évnél idősebb gyerekeknek is.

52 AOH, NMŠ, 061. sz. vallomás

53 A 113/1940. sz. törvény és a 313/1940. sz. kormányrendelet.

54 Kamenec: On the Trail, 146. p.

55 Nižňanský, Eduard: Die „Arisierung" jüdischen Vermögens in der Slowakischen Republik. In Grosewinkel, Dieter (ed.) et al.: *Eigentumsregime und Eigentums-Konflikte im 20. Jahrhundert: Deutschland und die Tschechoslowakei im internationalen Kontext.* Essen, Klartext 2018, 373–412. p.; Nižňanský, Eduard.: „Expropriation and Deportation of Jews in Slovakia." In *Facing the Nazi genocide: non-Jews and Jews in Europe.* Berlin, Metropol, 2004, 205–230. p.

56 Nižňanský, Eduard–Kamenec, Ivan (eds.): *Holokaust na Slovensku 2. Prezident, vláda, parlament Slovenskej republiky a Štátna rada o židovskej otázke /1939–1945/. Dokumenty*. Bratislava, NMŠ, 2005.

háztartás eltartója volt. A jelentés azzal zárul, hogy 16 000 háztartás nem képes a megélhetése biztosítására. Így keletkezett az a „szociális probléma”, melyet Wisliceny feltételezett, a szlovák kormánynak pedig oka lett arra, hogy „megoldja” azt a krízist, melyet maga okozott.

A szlovákiai zsidók deportálása 1942-ben

A zsidó gettók és nagy munkatáborok kialakításának terveiről 1941-ben gyorsan letettek. A szlovák kormány ehelyett a nincstelenné tett zsidóktól akart „megszabadulni”, ezzel oldva meg a saját politikája szociális következményeit. A náci Németország több államnak azt javasolta, hogy a zsidó állampolgárait a német zsidókkal együtt keletre telepítse. 1941 decemberében a szlovák kormány ezt készséggel el is fogadta.[57] Csak a vagyon érdekelte.

1942-ben sor került a Szlovákiából való deportálásokra. Átfogó kutatások dacára sem tudjuk biztosan megállapítani, vajon a szlovák fél ajánlotta-e fel a zsidóit a náci Németországnak, vagy csak gyorsan és előzékenyen elfogadta a német ajánlatot.[58] A szlovák dokumentumokból az szűrhető ki, hogy Tuka kormányfő és Mach belügyminiszter 1942. március 3-án tájékoztatták a kormányt a tervezett deportálásokról.[59] Az 1942. évi deportálásokat a szlovák állam antiszemita politikája csúcsának tekinthetjük. A politikai hatalom résztvevőit – a kormányt, a parlamentet, az elnököt, valamint a HSĽS kormánypárt és a Hlinka Gárda tagjait – egyaránt felelősség terheli.

A deportálások logisztikáját a szlovák kormány és alárendelt szervei készítették elő, s e célból öt koncentrációs központot hoztak létre: Pozsony-Patrongyár, Nyitranovák, Poprád, Szered és Zsolna helyszínnel – a zsidókat először ide összpontosították s innen deportálták. A deportált zsidók összeírását a belügyminisztérium és az alá tartozó közigazgatási szervek végezték. A zsidókat csendőrök és a Hlinka Gárda tagjai őrizték. Szlovákiában német részről ez idő tájt csak Wisliceny tanácsadónak volt szerepe, de minden koncentrációs központnak volt német altisztje is.

1942. március 25. és október 20. között 57 transzportvonat hagyta el Szlovákiát, ebből 19 Auschwitzba, 38 pedig Lublin térségébe ment. A szlovák közlekedés- és közmunkaügyi minisztérium 1943. január 14-i jelentése szerint a vonatok 57 752 zsidót

57 Jad Vasem (Jeruzalem), Fond R 1 (Auswärtiges Amt), Inland II g, 52/5 (mikrofilm JM 2215).

58 Nižňanský, Eduard–Psicová, Katarína: *Antisemitizmus a holokaust na Slovensku v dokumentoch nemeckej proveniencie 1938-1945.* Banská Bystrica, Múzeum SNP, 2021, 294. p.

59 Nižňanský, Eduard–Kamenec, Ivan (eds.): *Holokaust na Slovensku 2. Prezident, vláda, parlament Slovenskej republiky a Štátna rada o židovskej otázke /1939–1945/. Dokumenty*. Bratislava, NMŠ, 2005, 142. p.

szállítottak, Lublinba 39 006-ot, Auschwitzba 18 746-ot.[60] A belügyminisztérium és a külügyminisztérium dokumentumai 57 628 deportált zsidóról adnak számot.[61]

A deportálások a 198/1941-es kormányrendelet (az ún. zsidókódex) 22§-a alapján kezdődtek, ez minden 16 és 60 év közötti zsidót munkára kötelezett. 1942. május 15-én elfogadták a 68/1942-es alkotmánytörvényt a zsidók kilakoltatásáról. Ez a törvény lehetővé tette a zsidók kilakoltatását azzal a következménnyel, hogy elveszítették állampolgárságukat és vagyonukat. A törvény lehetővé tette a deportálás alóli kivételt. Minden vonattranszport 27 vagonból állt. Egy vagonban 40 ember volt, valamint egy vizesvödör és egy másik az emberi szükségletekre. A vagonokban uralkodó szörnyű állapotokról tanúskodik F. Smolek belügyminisztériumi alkalmazott 1942. május 19-én kelt jelentése is: „A zsidó transzportokból visszaérkező vonatok (értsd a vonatszerelvények) nagyon piszkosak és emberi ürüléktől erősen bűzlenek."[62] Ilyen körülmények közt töltöttek a zsidók a vagonokban néhány napot, amíg Auschwitzba vagy Lublin területére nem érkeztek. Nehéz elképzelni az ezekben a vonatokban deportáltak szenvedéseit. Meg kell jegyezni, hogy gyerekek is voltak köztük, csecsszopókkal együtt, mert a kormány úgy döntött, hogy „nem akarja szétválasztani a családokat". Milyen állapotban szálltak ki a gyerekek a vonatból a „célállomáson"?

Az első hét deportáló vonatot követően, mely fiatal zsidó férfiakat és nőket szállított (a legfiatalabbak 16 évesek voltak, mert ettől a korosztálytól kezdve voltak kötelesek dolgozni), a családos transzportok következtek. Az első Nagyszombatból indult, 1942. április 11-én.[63] Hozzáférhető dokumentumok alapján képet kaphatunk az egyes transzportok felnőttjeinek és gyerekeinek megoszlásáról. Így például a IV. számú családi transzportot, mely Poprádról tartott Lublinba 777 felnőtt, 142 4-től 10 éves korú gyerek és 83 4 évnél fiatalabb gyermek alkotta. Az 1942. május 31-én Poprádról Naleczowba irányuló VI. transzportban a 772 felnőtt mellett 113 4–10 éves és 51 4 évnél fiatalabb gyermek utazott.[64]

Röviddel az előtt, hogy 1942 augusztusában az utolsó transzportok is elhagyták Szlovákiát, Tiso elnök a holíči ünnepi vásáron kijelentette: „Még szólnék egy kérdésről, amelyet emlegetnek, és ez a zsidókérdés. Hogy úgymond keresztényi-e, ami történik?

60 Nižňanský, Eduard (ed.): *Holokaust na Slovensku 4, Dokumenty nemeckého pôvodu. 1939–1945,* 487–488., 532–533. p.

61 Nižňanský, Eduard–Kamenec, Ivan (eds.): *Holokaust na Slovensku 2. Prezident, vláda, parlament Slovenskej republiky a Štátna rada o židovskej otázke /1939–1945/. Dokumenty*. Bratislava, NMŠ, 2005, 234–235. p.

62 SNA, Fond Národného súdu, Dr. A. Vašek, Tnľud 17/46–65. (110. karton)

63 Nižňanský, Eduard: *Holokaust na Slovensku 6. Deportácie v roku 1942. Dokumenty.* Bratislava, 2005, 239–241., 243. p.

64 A transzportok összeírását lásd: „Zoznam mien deportovaných". ÚSŽNO, Bratislave.

Emberséges-e? Nem rablás ez? De kérdezem én: az kereszténvi, hogy a szlovák nemzet meg szeretne szabadulni örök ellenségétől, a zsidóktól? Kereszténvi ez? Az önszeretet isteni parancsolat, és ez az önszeretet azt parancsolja nekem, hogy távolítsak el mindent magamtól, ami árt, ami veszélyezteti az életem. És hogy zsidók veszélyeztették a szlovákok életét, azt hiszem, erről senkit nem kell meggyőzni!"[65]

A HSĽS radikális és konzervatív szárnyának nézetei meglepően közeledtek egymáshoz. A transzportok megszervezésének politikai felelőssége a szlovák politikai reprezentációt terheli, amely a háború során egyetértett a zsidó állampolgárai deportálásával (de nem a gyilkolásával), ezzel bizonytalan sorsra ítélve őket, hiszen ki voltak téve a testi, családi és emberi fájdalmaknak, és egészen biztos, hogy nem érezhették olyan jól magukat, mint Szlovákiában. Mi több, a szlovák állam a náci Németországnak minden egyes deportált zsidóért 500 birodalmi márkát fizetett.[66]

H. Ludin német nagykövet 1942 áprilisában a következőket írta Berlinbe: „A szlovák kormány beleegyezett az összes szlovákiai zsidó elvitelébe, anélkül, hogy Németország bármilyen nyomásnak tette volna ki. A transzportokkal maga az elnök is egyetértett, a szlovák püspöki kar tiltakozása ellenére."[67]

Amíg az államfő országos viszonylatban szónokolt a deportálásokat mentegetve, a gyakorlatban ennek a politikának a családok brutális és erőszakos szétesése volt a következménye. Az alábbi tanúság azt világítja meg, mit jelentett a valóságban Tiso politikai retorikája egy család számára 1942 márciusának egyetlen éjszakáján. V. B. így emlékszik erre vissza: „Elérkezett negyvenkettő márciusa. Arra az estére nagyon jól emlékszem, akkor már az első emeleten laktunk, jótevőnk, Kostúrik úr által kilakoltatva, zörgettek az ajtón és kihívták az apámat azzal, hogy mondani akarnak neki valamit. Apám kiment, s öt vagy tíz perc után falfehéren ezt mondta anyánknak: »Főzz keményre húsz tojást, készíts egy darab szalonnát is, reggel megyek az első transzporttal.« Nem mondták, hová, meddig, csak annyit tudtunk, hogy zsidó származású szlovák lányokat visznek, hajadonokat, és az apám volt az orvos kísérőjük. Aztán (...) a nagymamám (...) magához vett éjszakára, az öcsém tehát a szülőkkel maradt, apánkkal és anyánkkal. Másnap, amikor a nagymamával visszatértünk, apánk már nem volt ott, s anyánk elmondta, hogy egész éjjel az akkor hároméves öcsémet szorította magához és ölelgette, többé nem látta." A deportálások előtt a helyi orvosok segíteni akartak az anyján, egy injekcióval felvitték a lázát, de az akkori főorvos azt mondta, csak szimulál, és hogy képes elmenni a transzporttal. V. B. szavai: „Paradox, hogy apám az első transzporttal

65 *Slovák,* 18. august 1942, 4. p.

66 Nižňanský, Eduard: Platba za deportácie Židov zo Slovenska v roku 1942. In *Discourses – diskurse.* Praha, 2008, 317–331. p.

67 Nižňanský, Eduard (ed.): *Holokaust na Slovensku 4, Dokumenty nemeckej proveniencie. 1939-1945*. s. 127–128. p.

ment el,[68] anyám pedig az utolsóval.[69]" V. B.-nek akkor épp születésnapja volt, s az anyjának sikerült a transzport előtt levelet küldeni neki: „»Drága Veruškám, mindenekelőtt szívből gratulálok hetedik születésnapod alkalmából, adja az Úristen, hogy hamarosan viszontlássalak egészségben, hogy együtt ünnepelhessük ezt a napot, örömökben. Légy jó és fogadj szót. Peťkót és Téged lélekben öleli anyukád.« Ez volt az utolsó hír anyámtól."[70] Vajon milyen érzésekkel küzdött ez a fiatal lány, aki az öccsével együtt a nagymamával és a nagynénivel maradt? Szüleit már soha nem láthatta. Mi mindent veszített ez a testvérpár a szokásos családi élet terén?

Ami a családtagok deportálását illeti, ezek sok év elteltével is nagyon szűkszavúak. H. T.[71] (*1931) így emlékezik vissza: „Áprilisban deportálták a testvéremet, nyáron, valószínűleg júliusban (...) nagymamámat, Editát. Szeptemberben rajtunk volt a sor." Amikor a csendőrök és az őrség a szülőkért jöttek, anyjuknak sikerült elbújnia, ezért úgy döntöttek, az iskolába mennek, ahol a kis H. T. volt, arra számítva, ha elfogják a kislányt, a szülők maguktól jelentkeznek. H. T. elmondása szerint: „Épp a tábla előtt feleltem. Rózsahegyen valószínűtlenül meleg volt a szeptember, az egyik ablak, a táblához közeli tárva-nyitva volt. És megint két dolog történt egyszerre: azok a csendőrök, az őrrel együtt épp abban a pillanatban kopogtak be az osztályunk ajtaján, amikor a tanító nénink kiment megnézni, ki kopog, Marta pedig rám szólt, hogy azonnal ugorjak ki az ablakon. Mindig szófogadó lány voltam, s Martának köszönhetően mire bejöttek a csendőrök, nekem sikerült elmenekülnöm." Így menekült meg a család, és bujdostak. Amikor mint szökevényeket elfogták őket és a szeredi gyűjtőtáborba vitték, az utolsó transzport már elment, s így megmenekültek.

K. N. S.[72] az 1942-es deportálásokat családjával együtt Liptószentmiklóson élte meg, s itt látta az első deportáló vonatokat: „Hallottunk arról, hogy ezeket a szerelvényeket Kelet-Szlovákiából, Poprádról Zsolnára irányítják, onnan pedig Lengyelországba. A vonathoz mentünk, mert gyakran megállt, hogy vizet vegyen fel a mozdony. Láttuk azokat a szerencsétleneket, akik a rácsok mögött álltak s kiabáltak: Adjanak vizet! Nincs mit enni! Szörnyű volt, és ez volt az első alkalom, hogy transzportot láttunk." Ennek a zsidó fiúnak a tanúsága valószínűleg a szülei későbbi visszaemlékezésein alapul, mert ez a leírás rendkívül konkrét, pontos és borzalmas ahhoz, hogy így élje át reálisan egy kilencéves fiú.

Érdekes tanúságot tett I. K. a nagynénjéről és az unokatestvéreiről, akik az 1942-es deportálások elől Magyarországra menekültek s egy ideig náluk rejtőztek. I. K. nem találkozhatott velük: szülei azt állították, hogy a menekültek betegek, és megfertőződhetne

68 1942. március 25.

69 1942. október 20.

70 AOH, NMŠ, 86. sz. vallomás.

71 AEN, H. T. vallomása (Pozsony, 2010)

72 AEN, K. N. S. vallomása (Jeruzsálem, 2004)

tőlük. Nem értette, négyéves volt s nagyon szerette őket. Valójában a szülei azért nem is beszéltek róluk, nehogy véletlenül elszólja magát, hiszen Szlovákiából menekültek.[73]

Bár a szakirodalom hemzseg a találgatásoktól és vitáktól, pontosan ki is állította le a deportálásokat, a túlélő zsidó közösség vizsgálata azt mutatja, hogy a kivételt kapók többsége szakmailag pótolhatatlan volt, pl. az orvosok, állatorvosok, mérnökök vagy az arizált üzemekben dolgoztak mint „gazdaságilag fontos zsidók", vagy mert az új tulajdonosokat nem érdekelte az üzletvezetés, vagy mert nem értettek hozzá. Néhány zsidót munkatáborokban helyeztek el (Nyitranovák, Szered, Vihnye), ahol az államot szolgálták.[74]

„Nyugodt évek": 1943–1944

A deportálások után Szlovákiában mintegy 20 000 zsidó maradt. Ebből mintegy 4500 zsidó munkatáborokban dolgozott (Nyitranovák, Szered, Vihnye) vagy némely zsidó munkaközpontban. 1943-ig néhány száz fiatalt zsidó férfit a hadsereg 6. munkazászlóaljában kényszerítettek dolgozni. A többieknek kivételük volt, túlnyomórészt gazdasági. Azok a zsidó polgárok tartoztak ide, akik az arizált vállalatokban dolgoztak, mert az arizátorok nem voltak alkalmasak vagy hajlandóak ezekben dolgozni, mert csakis a haszon érdekelte őket. Végül kivételt élveztek azok a zsidók is (orvosok, állatorvosok), akiket nem lehetett helyettesíteni. Mintegy 800 zsidó kapott felmentő kivételt Tiso elnöktől, elsősorban az ún. régi konvertiták (akik a szlovák állam létrejötte előtt tértek át a kereszténységre).

Néhány zsidó árja iratokkal maradt Szlovákiában, ők rokonok vagy ismerősök révén jutottak hamis dokumentumokhoz, melyekben az állt, hogy keresztények (katolikusok, lutheránusok), s így lényegében illegalitásban éltek. Mihelyt ebben az időszakban valakitől megvonták a felmentő kivételt, vagy megállapították, hogy hamis papírjai vannak, zsidó munkatáborba került. 1943 februárjában Alexander Mach belügyminiszter és HG-parancsnok a Hlinka Gárda országos kongresszusán Rózsahegyen kijelentette: „De majd jön március, jön április, és a transzportok folytatódnak."[75]

1943-ban valóban megpróbálták újraindítani a transzportokat, de erre nem került sor. A német Wehrmacht Sztálingrádnál vereséget szenvedett, amiként a náci Németország és a fasiszta Olaszország Afrikában. A fronthelyzet lassan kezdett a náciellenes koalíció (az USA, Nagy-Britannia és a Szovjetunió) javára billenni.

73 AEN, I. K. vallomása (Pozsony, 2025), AOH, NMŠ, 053. sz. vallomás.

74 Lásd: Baka, Igor: *Židovský tábor v Novákoch 1941 – 1944.* Bratislava, Zing Print, 2001; Hlavinka, Ján–Nižňanský, Eduard: *Pracovný a koncentračný tábor v Seredi 1941 – 1945.* Bratislava, DSH, 2009; Nižňanský, Eduard: Die Aktion Nisko, das Lager Sosnowiec (Oberschlesien) und die Anfänge des „Judenlagers". In *Vyhne (Slowakei). Jahrbuch für Antisemitismusforschung 11.* Berlin, Metropol, 2002, 325–335. p.

75 *Gardista,* 9. február 1943, 2. p.

Zsidó munkatáborok Szlovákiában és a gyerekek

1941 és 1944 között Szlovákiában három munkatábor (Nyitranovák,[76] Szered,[77] Vihnye[78]) és néhány munkaközpont létezett.[79] A három munkatáborban 1943-ban 3768 zsidó élt. Ezekben a táborokban iskolák is voltak a zsidó gyermekek számára, a hat évnél fiatalabb árvák részére pedig árvaházak. A nyitranováki táborban 184 gyermek élt, közülük 128 volt általános iskolás, 54-en pedig hat évnél fiatalabb árva volt. A szeredi táborban 115 gyermek volt, 86-an zsidó általános iskolát látogatott, 29-en voltak az árvák. A vihnyei tábor 42 gyermeke közül 27-en jártak iskolába, 15-öt pedig az árvaházban helyeztek el. A 14 évnél idősebb zsidó gyerekeknek szintén dolgozniuk kellett.[80]

Tanítóik és szüleik segítségével a nováki táborban Ozvena (Visszhang)[81] címen stencilezett újságot adtak ki, a szeredi táborban pedig Náš hlas (Hangunk) címen jelentettek meg újságot. Ezek közül csak pár darab maradt fenn.[82] Álljon itt mind helyett legalább egy versrészlet:

„Szárnyaljon a szíved!
Ne ess kétségbe, ha kegyetlen hozzád a sors,
és nincs részed boldogságban,
noha te, mint kinyújtott kezű koldus
világgá kürtölöd a szenvedésed."[83]

Az akkor 11 éves H. T. így emlékezik az iskolára: „Abból, hogy mi történt ott, szinte semmire sem emlékszem. Egyetlen emberre sem, se felnőttre, se gyerekre. Csak azt tudom, hogy egy hatalmas helyiségben aludtunk, emeletes ágyakon, de hogy szalmán-e

76 Baka, Igor: *Židovský tábor v Novákoch 1941–1944.* Bratislava, Zing Print, 2001.

77 Hlavinka, Ján–Nižňanský, Eduard: *Pracovný a koncentračný tábor v Seredi 1941–1945.* Bratislava, 2009.

78 Pavúk, Marián: *Osud Židov vo Vyhniach*. Banská Bystrica, 2012.

79 Nižňanský, Eduard a kol.: *Holokaust na Slovensku 5. Židovské pracovné tábory a strediská na Slovensku 1938–1944. Dokumenty.* Bratislava, 2004.

80 Archív Múzea Slovenského národného povstania, Banská Bystrica, fond IX, S 152/81.

81 Alexander Bachnár iskolaigazgató úgy emlékszik, két száma jelent meg. A lapot Tomas Dibian zeneileg képzett zsidó fiú szerkesztette. Bachnár a visszaemlékezéseiben azt írja, hogy a zsidó osztályból csak egy kislány menekült meg, a többit koncentrációs táborban gyilkolták meg vagy a kremničkai (Keremcse, ma Besztercebánya része) tömegsírban lőtték agyon. Bachnár, Alexander: *Mojich sto rokov*. Banská Bystrica, 2019, 88–89. p.

82 Jad Vasem (Jeruzsálem), fond M-5/87.

83 *Ozvena,* 8. marec 1944, č. 1. Jad Vasem (Jeruzsálem), fond M-5/87. (A vers nyersfordítás – a ford. megj.)

vagy volt-e takaró, tényleg nem tudom. Napközben egy másik helyiségben voltam sok más gyerekkel és a tanítóval. Most, hogy írok róla, valami szörnyű káprázat érzése fog el, valószínűleg akkor is ezt éreztem, de ha belegondolok, azt hiszem, sokat jelentett nekünk az iskola. Sok mindent megtanultunk, de főleg lefoglalt, nem volt alkalmunk megfigyelni, mi történik körülöttünk, sem a felnőttekkel beszélni. Egyébként viszont rövid ideig tartott, négy hétnél nem sokkal tovább."[84] Ez a vallomás jellemző példája a „mély emlékezet" felülkerekedésének a „szokványos emlékezeten". A narratív részletek (a „ki" és a „mi") megfakulnak, de maga az affektív állapot, a „szörnyű káprázat" mint nyers emlékezet, megmarad. Azt is mutatja, miként képes a trauma kitörölni az összefüggő történetet, s meghagyni helyében az erős, nem narratív érzelmi állapotot.

Szintén a nyitranováki táborról szól P. H.[85] (*1935) nyilatkozata, ő 1943-ban érkezett ide az édesanyjával. „Mint nyolcéves fiúnak, akkor az egész tábor eléggé kalandosnak tűnt, mert cipő volt rajtam, amit kirándulásokra szoktunk felhúzni, sőt szvettert és orkánkabátot is viselhettem, amit otthon nem szabadott, otthon csak ha mentünk valahová a hegyekbe (...), sok korombeli fiú volt ott, többé-kevésbé kalandként fogtuk fel, míg néhányszor azt nem láttam, hogy a felnőtteket közülünk származó fekete egyenruhás és csillogó cipőjűek rugdalják és ütlegelik."[86]

A szeredi táborról F. F.[87] beszélt, aki a szüleivel volt ott, apja ács volt, anyja szabó. A tábori állapotokról ezt mondta: „A táborban iskola volt, ahol a szintén oda vezényelt zsidó tanítók tanítottak bennünket. Ez volt az első tapasztalatom. Akkor még nem tudtuk, mi vár ránk, hogyan lesz később. Voltak őrök is, elég szigorú rendtartás, de még mindig elviselhető volt. Ahogy teltek a hónapok, a kezdetben kirendelt őrök távoztak, rendszeresen érkeztek újak, miközben a gyűjtőtáborba egyre özönlöttek a zsidók. Úgyhogy már nem olyan volt, mint a kezdetekkor, az őrök, mondhatnám, önkéntesek voltak, de transzportokkal újabb egész családok érkeztek, és a szeredi tábor rezsimje is megváltozott."

Amikor 1944 augusztusában kitört a szlovák nemzeti felkelés,[88] mindhárom tábort szélnek eresztették. A felkelés területén, Közép-Szlovákiában a zsidók ismét szabadon

84 AEN, H. T. vallomása (Pozsony, 2010)

85 AOH, NMŠ, 067. sz. vallomás.

86 Értsd: a HG tagjai.

87 AOH, NMŠ, 048. sz. vallomás.

88 A szlovák nemzeti felkelés antifasiszta politikai és katonai felkelés volt (1944. augusztus 29. – 1944. október 26). Azok a szlovák politikai személyiségek (kommunisták és demokraták) készítették elő, akik Jozef Tiso rezsimjével álltak szemben, s így a náciellenes koalíció részei lettek. A katonai akciót a szlovák hadsereg egy része hajtotta végre partizánokkal szövetkezve. A felkelés főleg Közép-Szlovákiára terjedt ki, és a náci Németország hadereje verte le. Ezt követően mintegy 11 500 zsidót Auschwitzba, Ravensbrückbe, Mauthausenba és Bergen-Belsenbe deportáltak. Szlovákia területén tömegsírokba körülbelül 5300 partizánt, katonát, zsidót, romát és civilt temettek.

lélegezhettek. A dátum nélküli, 1944 őszéből származó levelet a „tanár úrnak" címezték a diákjai: abszurd, de érthető, hogy ezek a gyerekek, akik életük több mint két évét a táborban töltötték, egyáltalán nem voltak képesek normális életet élni, amiről az alábbi megjegyzésük is tanúskodik: „Tudja, ebben a városban [Besztercebányán] minden olyan fád, nem tudunk alkalmazkodni."[89]

A helyzet 1944 őszétől a háború végéig

A szlovák nemzeti felkelés 1944. augusztus 29-én robbant ki, s szembetalálta magát a Waffen-SS, a Wehrmacht és az Einsatzgruppe H egységeivel, a kezdetekben Gottlob Berger[90] Obergruppenführer und General der Waffen-SS vezetésével. Az 1944. szeptember 1-jei találkozáson, melyen Berger vett részt, valamint Ludin[91] nagykövet és a nagykövetség munkatársai, nemkülönben német hivatalnokok, eldöntötték a „zsidókérdés" radikális megoldását. A Josef Witiska[92] vezette Einsaztgruppe H feladata lett a zsidók táborokba zárása, a Hlinka Gárda felügyelete alatt. A zsidók és a felkelők sorsa így fedte egymást, s gyakran ugyanaz volt.

Witiska 1944. december 9-i jelentése az Einsatzgruppe H-ról egyértelmű: a letartóztatottak száma 18 937, ebből 9653 zsidó, 3409 partizán – a többiek szökevények és más kategóriába esők. Mintegy 8975 zsidó és 530 „egyéb" (a németben: Sonstige) német koncentrációs táborokba lett deportálva. A letartóztatottak közül 2257-et meggyilkoltak (a németben: Sonderbehandlung). A tömegsírokba egyaránt kerültek zsidók, szlovákok, romák, katonák, felkelők és civilek. Mičev szerint Szlovákia területén 211 tömegsír volt, 5306 áldozattal.

Valamikor 1944. szeptember végén Szlovákiába érkezett Adolf Eichmann alárendeltje, SS-Haupsturmführer Alois Brunner,[93] aki átvette a szeredi tábor vezetését és megszervezte a deportálások újrakezdését. A legújabb kutatások szerint Szeredről 11 719 zsidót deportáltak 11 transzportvonattal a következő állomásokra: Auschwitz, Bergen-Belsen, Oranienburg, Ravensbrück, Mauthausen és Theresienstadt.[94]

89 Baka, Igor: *Židovský tábor v Novákoch 1941–1944.* Bratislava. Zing Print, 2001, 98. p.

90 Gottlob Christian Berger (1896–1975) német náci funkcionárius, altábornagy, az SS toborzó főhivataláért felelt.

91 Hanns Elard Ludin (1905–1947) német diplomata. 1941 és 1945 között Pozsonyban német nagykövet. A 2. világháború után a Nemzeti Bíróság halálra ítélte, kivégezték.

92 Josef Witiska (1894–1945), SS-Obergruppenführer, 1944 szeptemberétől Szlovákiában az Einsatzgruppe H (a náci Németország félkatonai gyilkos alakulata) vezetője.

93 Alois Brunner (1912–?) 1939-ben csatlakozott Eichmannhoz a bécsi Zentrallstelle für jüdische Auswanderungban. A Bécsből, Berlinből, Thesszalonikiből, Párizsból és Szlovákiából induló kivándorlásokat szevezte.

Szlovákiát fokozatosan megszállták a német egységek. H. T.[95] tanúsága szerint a családja 1944 őszén Slovenská Ľupčában bújt el, onnan Povrazník településre mentek: „Harmadik vagy negyedik napon, az ablak alatti padon ültünk, észrevettem egy katonát szokatlan egyenruhában. Mire bármit is szólhattam volna, már néhány fegyveres katona, persze németek voltak, berontottak, s minden jelen levő férfit magukkal vittek. Mint később megtudtuk, a falu végén parancsba adták, hogy az összes zsidó lépjen ki a sorból. (…) Apám kilépett a sorból. Többé nem láttam őt, s hosszú évekig éjjel-nappal sirattam. Arról a napról anyámmal soha nem beszéltünk. S tulajdonképpen az apánkról se voltunk soha képesek beszélni. Nem tudom, miért nem vette igénybe a hamis iratait, melyek harmadik generációs árja felmenőkről szóltak (…) Apámat a németek Ponikyban lőtték agyon, nagyszámú más zsidó férfival együtt, akiket Povrazník, Šajba és Poniky környékén fogdostak össze. (…) Mi erről egy falubelitől értesültünk, aki épp visszatért (…) valamelyik hegyi faluból, talán épp Ponikyból. Ő persze nem tudta, hogy ez a hír személyesen érint bennünket. Egyáltalán nem tudom, hogyan őrizhettük meg a lélekjelenlétünket, a borzalomtól csaknem megbénultam, megnémultam, s tán meg is süketültem, mert azt követően, hogy ez a férfi belekezdett a mondókájába, már nem hallottam semmit. Azt hiszem, abban a pillanatban nem fogadtam el, hogy apámra is vonatkozhat ez a hír. Néhány héttel később, amikor fáért mentem, a hátsó falnál a farakásokban egy kihúzott hasábbal együtt valamilyen papírok is kihulltak. Ma is rám tör a pánikroham, amit akkor éreztem. Alighanem rögtön tudtam, miről van szó, de megint elnémultam, úgyhogy anyámnak némán az orra alá dugtam. Kettesben voltunk a pitvarban, anyám pedig először és utoljára elsírta magát előttem. Apám iratai voltak, köztük az árja származásáról szóló hamisítvánnyal. Soha többé nem beszéltünk erről. Nekem pedig sikerült elzárnom ezt a tudatom-öntudatlanságom tizenharmadik szobájába. (…) Apám nyilván félt, hogy levetkőztetik és megállapítják, hogy zsidó, s ezzel a nála levő családi iratok is értéktelenné válnak. Ugyanilyen névre szóló papírjaink voltak ugyanis nekünk is a faluban. Vagyis hogy megmentsen minket, tudata teljességében feláldozta magát.”

Rejtőzködés a hegyekben, bunkerekben

Számos zsidó a hegyekben, bunkerekben élte túl a telet 1944–45 fordulóján, a szlovák nemzeti felkelés leverése után. A többségi lakosság segítsége nélkül erre természetesen nem lett volna lehetősége. Abban az időben az ilyen segítség halált is jelenthetett: az

94 Hlavinka, Ján–Nižňanský, Eduard: *Pracovný a koncentračný tábor v Seredi 1941 – 1945*. Bratislava, DSH, 2009.

95 AEN, H. T. vallomása (Pozsony, 2010)

Einsatzgruppe H ugyanis a felkelők és a partizánok felkutatására szakosodott: őrizetbe vétel, deportálás vagy azonnali kivégzés fenyegette a segítőket.

I. K.[96] emlékezik arra, hogy az első időkben, amikor bujkáltak, egy vízhatlan sátorban laktak. Anyja már akkor eldöntötte, hogy mivel nem jár iskolába, egyedül kell tanulnia számolni, írni és olvasni. Később visszatért hozzájuk az apja, s egy bunkert épített, amely lényegében úgy nézett ki, mint egy faház. „Valamikor novemberben szóba hozták, hogy költözködünk. Számomra ez bizonyos értelemben kaland volt. (…) Mentünk a bunkerbe, nekem nagyon tetszett, alul széna volt, azon valami ponyva, matracok, emlékszem, még nevettem is apámon. Nem volt túl magas ember, de én kicsi voltam, és amikor belépett abba a bunkerba, le kellett hajtania a fejét. Én pedig a testvéremmel együtt egyenest, kihúzva jártunk benne. (…) Persze lehetetlen lett volna ott élni anélkül, hogy az emberek elláttak volna minket élelemmel meg hírekkel. (…) Folyton csodálom azokat az embereket, hogy volt bátorságuk másnaponként felkeresni minket. Hoztak mindenfélét, meleg levest, tejet, kenyeret, alapvető élelmiszert. Ma is csodálom őket, és mindig fel fogok nézni rájuk, és mindig hálás leszek nekik azért, hogy ezt önzetlenül tették, a szüleim semmivel nem viszonozták nekik. A háború után persze úgy-ahogy viszonozták a segítségüket, de akkor ők az életüket kockáztatták azzal, hogy a hegyekbe jártak, ez egészen hihetetlen. Amúgy nem egy konkrét ember volt a segítség, ha jól emlékszem, olyan négy-öt család.” Ezekről a családokról tudtak a falubeliek, de senki nem jelentette fel őket, így a háborút túlélték.

Bujkálás városban, 1944–45 fordulóján

T. F. (*1934) visszaemlékezéséből megtudhatjuk, hogy Pozsonyban, a Mély úti kolostorban bujkált. „Az az Orsolya-rendiek kolostora volt, ott rejtőztünk el (…) Még a kolostorhoz annyit, hogy 1944-ig voltunk ott, és természetesen nem volt sehol megírva, hogy nem hamarabb kerülünk sorra (…) Bernada asszony volt a vezető, ő segített bennünket, Gregoria nővérrel, és persze mind tudták, hogy zsidó gyerekek vagyunk. A testvérem is ott volt, a mostohatestvérem, Beni Klein is, több zsidó gyerek rejtőzött ott. És tanultunk, templomba jártunk, tudtam az imádságokat, meg mindent. Csak egyetlen dolgot nem csináltam, nem tudom, miért, nem mentem el gyónni.”[97] A tanú nem tudta megmondani, miért hagyta ott a kolostort, valójában az édesanyja talált neki más helyet, ahol a szabadulásáig maradt.

96 AEN, I. K. vallomása (Pozsony, 2025), AOH, NMŠ, 053. sz. vallomás.

97 AOH, NMŠ, 059. sz. vallomás.

Deportálás és üldözés 1944/45 telén

F. F.-et (*1932) a szüleivel együtt a terezíni táborba deportálták. A táborról a következőket említette: „Terezínről azt beszélik, hogy mintatábor volt, a németek legalábbis ezzel dicsekedtek az egész világ előtt, de pontosan ugyanolyan volt, mint a többi tábor (...), ott is ugyanúgy meghaltak az emberek, mint bárhol másutt. A napok is úgy teltek, mint a szeredi táborban, csak már nem volt munka meg tanulás, mindössze a mezőgazdaságban lehetett dolgozni, kertekben, füvet kellett nyírni, timsót szedni meg hasonlók, szóval amit 10–13 éves fiúk végezhetnek. Mindig volt velünk egy felnőtt, ő volt a vezető."[98]

P. K. (*1938) hatéves korában került a bergen-belseni koncentrációs táborba, s arra emlékszik, hogyan próbáltak a gyerekek szórakozni. Visszaemlékezése a gyermek és a későbbi felnőtt kommentárját is magában foglalja. „Számolgattuk, ki hol halt meg, melyik ágyban. Mindennap. És mindig, amikor az ő anyja vagy az enyém jött minket meglátogatni, mindig elmondtuk, hogy melyik fiú vagy lány halt meg. Számunkra ez így volt természetes, mondhatni, a mindennapi élet része volt, hogy valaki meghalt. Valahogy eltompultunk, és a halál jelentését vagy jelenségét fel sem fogtuk."[99]

E. S. (*1940) kereste a megfelelő szavakat, amelyekkel kifejezhetné, milyen kegyetlenül bántak a szüleivel, amikor nagytapolcsányi otthonukból a szeredi táborba hurcolták őket. E. S. és a testvére ikrek: „Ami történt, a tragédiánkba való bevezetés, 1944. szeptember 9-én volt. Testvéremmel, Róberttel együtt még nagyon kicsik voltunk, nagyon kicsi gyerekek. De annyira mégsem kicsik, hogy ne értettük volna meg, ne tudatosítottuk volna, hogy abban a pillanatban valami borzalmas történik. Mondom, észbelileg még nem voltunk annyira érettek, de én személyesen tudtam, hogy valami történik, valami igazságtalan. (...) nincs megalázóbb, degradálóbb, mint amikor a gyermek látja, amint a szüleit, valami természetfölötti erő kizavarja, mint a juhokat, a disznókat, mint az állatokat. Abban a pillanatban a szüleinkre irányuló csodálatunk, ami volt, valahogy abban a pillanatban megszűnt."[100] Bár később a testvérével és a szüleivel együtt Terezínben kötött ki, ezt az eseményt, a szüleinek az otthonukból való kiűzését tartja a legtraumatikusabb eseménynek.

A pozsonyi F. W.[101] története annyiban érdekes, hogy az üldöztetést csak 1944-ben élte meg és érezte át, mivel az anyjának kivétele volt. Az idő tájt már félárvaként élt, anyján kívül egyik nagymamájával. A család többi tagja már nem élt. 1944 szeptemberében az anyjával együtt egy razzia során fogták el s deportálták a szeredi táborba, amit

98 AOH, NMŠ, 048. sz. vallomás.
99 AOH, NMŠ, 039. sz. vallomás.
100 AOH, NMŠ, 102. sz. vallomás.
101 AEN, F. W. vallomása (Jeruzsálem, 2004)

a németek ismét kinyitottak. Amikor a táborba érkeztek, anyja ezt mondta neki: „Mostantól nem ismersz. Azt mondod, vegyes házasságból származol, és az apád eljön érted." Ő maga ezt így kommentálta: „Anyám ezzel megmentette az életemet." Utoljára akkor látta, amint felszállt a deportálóvagonba (Auschwitzba vitték, ott gyilkolták meg). Egyedül maradt a táborban, 14 éves volt. 1944 decemberében Oranienburgba deportálták, onnan „valamikor tavasszal" a mauthauseni koncentrációs táborba. Túlélte a halálmenetet, egyáltalán nem emlékszik rá, szavai szerint abban az időben semmit nem tudott magáról. „Egyszer csak egy amerikai kórházban ébredtem." Az 1945. május 5-i, amerikaiak általi felszabadításról semmi emléke nincs. Később több hozzá hasonló csehszlovák állampolgárral visszakerült Pozsonyba. A nagymamáját még röviddel halála előtt láthatta. A háború alatt árva lett, anyja sosem tért vissza. Egy szlovák villanyszerelő mellett lett inas. Találkozott néhány táborbeli zsidó iskolatársával, ezért szavai szerint nem volt egyedül. Részt vett a gyerekek számára készült alijázó tanfolyamon, Palesztinában egy kibucba került, ott ismerkedett meg leendő feleségével, aki szintén Szlovákiából származott. F. W. története azt tükrözi, amit Lawrence Langer „kettéhasadt én" kialakulásának nevez (divided self). Az anyja áldozata – hogy kényszerítette, legyen szemtanúja a biztos halálba való elhurcolásának volt életének az ára – a „halál végső eseményét" jelenti (died event), azt a pillanatot, amikor egész addigi világa és családi köteléke megszűnt létezni. Árvaként tehát a túlélése ennek a belsővé tett halálnak az alapjain nyugszik. Emlékezete tehát nem a puszta túléléséhez kapcsolódik, hanem a háború utáni identitása magját meghatározó, a veszteséghez való kötelékhez.

P. H.-t (*1935) 1944 őszén deportálták anyjával együtt a ravensbrücki táborba. Ott találkozott olyan emberekkel, akik hajlandóak voltak segíteni, de tolvajokkal is, akik az egy falat kenyerét is képesek voltak ellopni. Az SS részéről fizikai büntetésekben is volt része: megpróbált krumplit lopni, amiért 25 botütést mértek rá, de olyan erőseket, hogy a harmadik után eszméletét vesztette. Bár a háború végén még csak tízéves fiú volt, emlékszik a halállal való találkozás teljes érzelmi közönyére, mert az mindennapi eseménnyé vált, mikor is „holttesteken lépkedett, s olyan ember holttestére is, aki három nappal korábban a tőle harmadik priccsen aludt az emeletes ágyon".[102] Ez a konkrét visszaemlékezés Langer újabb, a bevezetőben említett teoretikus képletét illusztrálja. Maga a brutális verés a krumplilopás miatt „a megalázott emlék" (humiliated memory) megnyilvánulása. Az identitás itt a fájdalomnak és a büntetésnek kitett testre való degradálása. Egyúttal az egész epizód, beleértve az éhség kiváltotta lopást és a többiek jelenlétét, azokét, akik nem átallottak meglopni őt, a „megszeplősített emlékezet" (tainted memory) fájdalmas szférájába nyúl. Egy olyan világot tükröz vissza, amelyben

102 AOH, NMŠ, 061. sz. vallomás.

ledőltek a hagyományos morális struktúrák, s az áldozatok kénytelenek morálisan nem egyértelmű döntéseket hozni a túlélésük érdekében.

Hazatérés

A felszabadított gyerekek nagyon intenzíven emlékeztek a felszabadításra. A késmárki A. W.,[103] aki anyjával együtt a bergen-belseni koncentrációs táborban volt, emlékezett az 1945. április 15-i felszabadításra, amikor a brit hadsereg elérte a tábort.[104] Számára azonban a felszabadulás a trauma folytatását jelentette. Anyja, csakúgy, mint sok más fogoly, tífuszt kapott s röviddel a felszabadulás után meghalt. A. W. tanúsága inkább a későbbi elmélkedéseit idézi: „Anyám azonban egy kórház tiszta ágyán halt meg, ahová a britek helyezték a felszabadítás után." Magáról pedig ezt mondta: „Tudja, már nem voltam ember, mintha már nem lettek volna érzelmeim. Anyám halálakor egyáltalán nem sírtam." Ezt a jelenséget minden bizonnyal azzal a helyzettel kötötte össze, amit kislányként élt meg a koncentrációs táborban. Sőt még arra is emlékezett, amikor „újból emberré vált". A felszabadulás után egyedül maradt a táborban (apja és bátyja egy másik táborban volt), s amikor jött a csehszlovák misszió a csehszlovák állampolgárokat felkutatni, őt is nyilvántartásba vették. De mivel tízéves és nagyon gyenge és kimerült volt, előbb Svédországba akarták küldeni, hogy lelkileg és testileg összeszedje magát. A. W. szerint ez 1945 júniusában történt. „Akkor váltam újból emberré, mert megint sírni tudtam, s könyörögtem, hogy küldjenek haza." Útja Késmárkra Prágán át mintegy két hétig tartott. Nemcsak azért, mert nehezen járt és úgy vitték a hátukon, hanem a tönkretett vasúti közlekedés miatt is.

Aztán a háború utáni állapotok gyerekek általi megítéléséről beszélt. Ő iskolába kezdett járni, de a bátyja erre nem volt hajlandó, nem akart ugyanabba az osztályba járni, mint a szlovák osztálytársai, akik verték, szidták, sőt kövekkel dobálták. Később A. W.-t nyelvileg és vallásilag felkészítették az alijázásra. Még arra is emlékszik, hogy volt egy előkészítő táborban „valahol" Belgiumban. Érdekes, amit a túlélő zsidó gyerekek beszélgetéséről mondott. Szerinte „mindenki tudta, ki halt meg, ki kit veszített, de senki nem volt hajlandó beszélni róla". Aztán egy gyermek-alijával Palesztinába ment, és ott, egy kibucban ismerte meg későbbi férjét, aki hasonló alijával szintén Csehszlovákiából származott.

K. N. S. szintén a bergen-belseni táborban menekült meg a felszabadítás során. Anyjával együtt később egy katonai kórházba szállították, ahol az orvosoknak köszön-

103 AEN, F. W. vallomása (Jeruzsálem, 2004)

104 Bardgett, Susanne–Cesarani, David: *Belsen 1945. Nové historické perspektívy.* Middlesex, Valentine Mitchell, 2006.

hetően felépültek. A Vöröskereszt őket is Svédországba akarta küldeni továbbgondozásra, de ők is azonnal Csehszlovákiába kívántak visszatérni. A Vöröskereszt autóbuszával tehát visszatértek Prágán keresztül Pozsonyba, ahol azt kellett megállapítaniuk, hogy a családjukból nem élte túl senki. Egy ideig a nagybátyjuknál laktak a Ventúr utcában, amíg Béla bácsi, a felkelés résztvevője értük nem ment, hogy Liptószentmiklósra vigye őket. Ott várta őket a nagymama, aki a deportálások elől úgy menekült meg, hogy elrejtőzött. A család visszakapta az arizált boltját, s ezzel biztosítva volt a megélhetésük. K. N. S. a nyolcéves gimnáziumban folytatta tanulmányait, délutánonként pedig rendszeresen sportolt, így hamar talpra állt. Ebből az időszakból egy érdekes eseményre is emlékszik, amikor is „újból emberré vált" azt követően, hogy a bergen-belseni tábor foglyaként elvesztette emberségét. Látta, amint egy motorbiciklis karambolozott és meghalt. „Akkor rosszul lettem. Miután az emberségemet Bergen-Belsenben elvesztettem, mert teljesen közömbös voltam a holttestek iránt, ez az eset felrázott. Akkor kezdtem gondolkodni azon, hogyan születhetnék meg újra." Liptószentmiklóson a cionista fiatalokhoz szegődött. A szervezet nyári táborokat szervezett, ahol tagjai számára a cionizmus alapjait ismertette, s a palesztinai helyzetet. Csehszlovákiában a kommunista párt szerezte meg a hatalmat, s K., a szlovákiai zsidók többségéhez hasonlóan eleinte lelkesen fogadta ezt a fejleményt. Az unokatestvére azonban meggyőzte az anyját, hogy hagyja a fiát Izraelbe kiutazni. Az anyja egyetértett, így 1949. március 14-én a tizenhat éves K. elindult Haifába. Izraelben előbb egy csoportban dolgozott anyjával egy kibucban, de fokozatosan kettéváltak útjaik, K. előbb egy bentlakásos iskolába járt, ahol Csehszlovákiából származó tanárok tanítottak. Később több kibucban is dolgozott, s szolgált a hadseregben. Ismét találkoztak útjaik, amikor anyja nevelőnőként kapott állást egy internátusban. K. nemzetközi kereskedést tanult, megnősült, vállalkozott. Szlovákia tiszteletbeli konzulja lett Izraelben.

H. T. is konkrétan emlékszik a felszabadulásra: „Egyik este, röviddel sötétedés után valaki a felső végből elkezdett kiabálni, hogy jönnek a németek, és mindenki bújjon el. De csak bementünk a hajlékainkba. A németek szinte futva hátráltak, nem volt alkalmuk több disznóságot csinálniuk. Közeledett a végső vereségük. (…) Anyámmal együtt az egész éjszakát az ablaknál állva töltöttük, szó nélkül, sőt szinte mozdulatlanul és néztük a németek vég nélküli folyamát. Amikor az utolsót is szem elől vesztettük, anyám megölelt, először az alatt a szomorú tél alatt, s valami ilyesmit mondott: »Nemsokára hazamegyünk.« Meg voltam róla győződve, hogy apám végül szintén hazatér, hogy ott, Ponikyben valaki mást lőttek le."[105] Ebben a tanúságban nincs pátosznak nyoma, sem örömnek, csak a nem könnyen visszatérő normális életre való várásnak.

105 AEN, H. T. vallomása (Pozsony, 2010)

F. F. ekként élte meg Terezínben a felszabadulást: „Nekem mindegy volt, annyira vert minket az élet, hogy egyszerűen nem vártunk semmit, semmi olyat, ami jó lehetne. (...) Szóval arra a pillanatra valóban nem emlékszem, se arra, hogy fogadtuk-e őket, vagy sem. Nem emlékszem... Csak annyit tudok, hogy aztán újra egybetereltek minket, mert jött Prágából a repatriáló bizottság." A pozsonyi hazaérkezés nagy csalódást jelentett: „A lakást azok foglalták el, akik mindenünkből kifosztottak. Nem volt hová menni, hogy panaszt tegyünk a lakásfoglalók ellen, hogy adják vissza. Apám cége nem létezett, tönkrement. Megkerestük az ingatlanügynököt, aki azt állította, nem sikerült megmenteni a céget, de ez hazugság volt. Mindent eladott, mi meg ott álltunk egy kofferrel a kezünkben a városban, ahol születtem, sem a szüleim, sem én nem tudtuk, mihez kezdhetnénk."[106]

P. K. az 50-es években egy szervezett utazás keretében felkereste Bergen-Belsent, ahol az anyjával raboskodott. Anyja a háborút követően betegségben elhunyt. P. K. az érzéseiről beszélt, amikor viszontlátta a tábort, eleinte derekasan bírta, de fokozatosan utolérték az érzések. „Volt ott egy utolsó programpont. Meg kell hagyni, tele lett a szemem könnyel, teljesen elsodort az esemény. Nagyon nehéz volt elviselnem, talán jobban bírtam volna, ha ott lett volna az anyám is. De ő már nem élt, és az emlékezés arra vonatkozott, mennyi nehézséget elviselt és hogyan áldozta fel magát azért, hogy most én ott lehessek..."[107]

A gyermek és a felnőtt nézőpontjának összefonódása az emlékezéskor intellektuálisan is fedi egymást s vezet erkölcsről, felelősségről, fájdalomról és bűnről való elmélkedéshez. P. K. például a bergen-belseni táborra emlékezve az ott szolgáló német katonák helyzetére is kitért: „Voltak ott olyan németek is, akik nem működtek együtt a rendszerrel, és kényszerből voltak ott. Nekik is szenvedniük kellett, hogy végig kell nézniük mindent. Nehéz ez, mert a katona nem tagadhatja meg a parancsot. Természetesen. Valahogy így gondolom."

Összegzés

Célunk az volt, hogy röviden áttekintsük a szlovákiai holokauszt történetét, de elsősorban az emberi dimenzióját szerettük volna kiemelni, amely a hivatalos dokumentumokból és statisztikákból nehezen megragadható. A dolgozat súlypontját túlélő gyerekek oral history tanúságainak elemzése adja: ezeket nem illusztrációs adalékokként, hanem forrásként kezeljük, az extrém tapasztalatok, traumák és az emlékezet forrásaként. Kulcsfontossága van ebben az esetben a kettős perspektíva jelenségének: egymásba

106 AOH, NMŠ, 048. sz. vallomás.
107 AOH, NMŠ, 039. sz. vallomás.

folyik és akár különbözik is a gyermek perspektívája, aki az eseményt megélte és a felnőtté, aki emlékezik rá és igyekszik narratív módon megragadni. A gyermek perspektívája, amint ezt a tanúságok mutatják, közvetlen, töredékes és hiányzik belőle a kontextuális megértés. A gyerekek emlékeznek a szagokra, az éhségre, a hidegre, az egyenruhától való félelemre, a barátok hirtelen elidegenedése kiváltotta zavarra, a szülők aggodalmára vagy a családtagoktól való elszakadásra. Ezek a töredékek megfelelnek annak, amit Lawrence Langer „mély emlékezet"-nek (deep memory) nevez: a fájdalomra és a megaláztatásra való, fel nem dolgozott fizikai emlékezés. A felnőtt perspektívája ellenkezőleg az „általános emlékezet"-et (common memory) képezi, amely ezeket a fragmentumokat igyekszik logikus és kronologikus sorrendbe helyezni s magyarázatot találni az okaira és következményeire a történelmi összefüggésekről – mint amilyen az arizálás vagy a deportálás volt – később szerzett tudás segítségével. A tanúvallomás ekként dinamikus folyamattá válik, amelyben a felnőtt elbeszélő magyarázza az egykori gyermeki énje nyers élményeit. Ez a folyamatos dialógus a megélt és a megértett között, az érzés és a tény között a holokauszt realitásának legpontosabb képe arról, hogyan élte meg a túlélő.

Gyermekperspektívából a holokauszt nem egyszeri aktus volt, hanem az ismert világ fokozatos szétesése. Ez a folyamat az otthon és a biztonság szimbólumainak eltörlésével kezdődött, a szülők üzleteinek antiszemita befirkálásával, folytatódott az iskolai szegregációval, a barátságok felbomlásával, s az otthon elvesztésével és a deportálással tetőzött. S éppen ezt a folyamatot, amit a felnőttek a szegregáció nyilvánvaló eszközének éreztek, tartották a gyerekek érthetetlen árulásnak, amely a többiek szemében azonnal „másokat" csinált belőlük. A gyermeki emlékezetben ezek az események gyakran egyetlen, értelmileg intenzív képben rögzültek: az apa emléke, amint a kisebbik gyereket ölelgeti közvetlen a deportálás előtt, az anya utolsó szavai egy papírcetlin, vagy a rögzült utasítás, hogy veszély esetén hallgatni kell, és elfutni. A felnőtt elbeszélő ezeket a jeleneteket azzal a tudattal körvonalazza, hogy mindez a szlovák állam által szervezett szisztematikus likvidálás része volt, a gyermeki emlékezet azonban csak a veszteség és az elhagyatottság puszta lényegét őrzi meg.

Hasonló kettősség jellemzi a táborokban való élet megítélését. Míg a felnőttek emlékezete szerint a nyitranováki vagy a szeredi tábor az üldöztetés részét képezte, a gyerekek az ottani élet néhány aspektusát (iskola, színjátszás, játékok) a kaland részeként fogták fel, s valamiféle új, bár szokatlan normalitásként. Ez a gyermeki emlékezet éles ellentétben áll a náci megsemmisítő táborokra való emlékezettel, ez utóbbit illetően ugyanis nyoma sincs az illúziónak, s itt a gyermeki látószög a mindenütt jelen levő halálhoz való iszonyú alkalmazkodásként jelenik meg. P. K. tanúsága arról, hogyan számolgatták a gyerekek Bergen-Belsenben „napi rutinként" az éjszaka elhunytakat, hátborzongató illusztrációja az emocionális eltompulásnak, és a közönynek, melyek ugyanakkor szükségszerűek voltak a túléléshez.

Végül, amint a vallomások mutatják, a felszabadulás sem volt mindenre gyógyír, hanem csak a szenvedés más módja. Az életbe való visszatérés nem volt automatikus, folyamat volt, amit sokan úgy jellemeztek, mint „az emberré válás" tudatos és fájdalmas folyamata. A. W. tudatosítása, hogy a sírás képességét csak akkor szerezte újra vissza, amikor ellenállt a Svédországba való szállításnak, vagy K. N. S. elbeszélése, hogy ember voltát csak akkor kapta vissza, amikor a háború után egy motorkerékpáros halálos kimenetelű balesetének volt szemtanúja, kulcsfontosságú momentumok. Azt mutatják, hogy a túléléshez az empátia és az érzelmek eltompulására volt szükség. Az életbe való visszatérés megkövetelte, hogy újra tanuljanak érezni, ami gyakran konfrontálódott a saját veszteség teljes mértékével. A felnőtt elbeszélő tehát „kettéhasadt én"-nel rendelkezik, melyben a jelenlegi identitása konfrontálódik a múlttal, a hozzátartozói „belül átélt halálával" és a világa megszűnésével.

Csanda Gábor fordítása

Források

Archív Eduarda Nižňanského.
Archív Múzea Slovenského národného povstania, Banská Bystrica, fond IX
Archív Oral History, Nadácia Milan Šimečka 1995–1997.
Slovenský zákonník 1939, 1940
Slovenský národný archív, fond Úrad predsedníctva vlády.
Slovenský národný archív, fond Národný súd, Dr. A. Vašek, Tnľud 17/46.
Yad Vashem Archive, Jerusalem, fund M-5

Korabeli sajtó

Gardista 1943
Národné noviny 1938
Slovák 1938

Publikált források

Bachnár, Alexander 2019. *Sto mojich rokov*. Banská Bystrica, Múzeum SNP.
Kamenec, Ivan–Vilém Prečan–Stanislav Škorvánek (eds.) 1992, *Vatikán a Slovenská republika (1939-1945) Dokumenty.* Bratislava: SAP.
Nižňanský, Eduard 2005. *Holokaust na Slovensku 6. Deportácie*. Bratislava, NMŠ.
Nižňanský, Eduard (ed.) 2003. *Holokaust na Slovensku 4, Dokumenty nemeckej proveniencie. 1939-1945*. Bratislava, NMŠ.
Nižňanský, Eduard et al. 2004. *Holokaust na Slovensku 5. Židovské pracovné tábory a strediská na Slovensku 1938 - 1944*. Bratislava, NMŠ.

Nižňanský, Eduard et al. (eds.) 2009. *Slowakisch-deutsche Beziehungen 1938 – 1941 in Dokumenten I. Von München bis zum Krieg gegen die UdSSR*. Prešov, Universum.

Nižňanský, Eduard–Ivan Kamenec eds. 2005. *Holokaust na Slovensku 2. Prezident, vláda, Snem SR a Štátna rada o židovskej otázke /1939 – 1945/. Dokumenty*. Bratislava, NMŠ.

Nižňanský, Eduard–Katarína Psicová 2021. *Antisemitismus und Holocaust in der Slowakei in Dokumenten deutscher Provenienz von 1938 bis 1945.* Banská Bystrica, Múzeum SNP.

Rothkirchen, Livia 1998. The Situation of the Jews in Slovakia between 1939 and 1945. In *Jahrbuch für Antisemitismusforschung 7*.

Irodalom

Baka, Igor 2001. *Židovský tábor v Novákoch 1941 – 1944*. Bratislava, Zing Print.

Dreyfus, Jean-Marc–Nižňanský, Eduard 2011. Jews and No-Jews in the Aryanization process: Comparison of France and the Slovak State. 1939-45. In Beate Kosmala at all: *Facing the Catastrophe. Jews and Non-Jews in Europe during World War II.* Oxford, Berg, 13–40. p.

Hallon, Ľudovít 2007. Arizácia na Slovensku 1939 – 1945. In *Acta Oeconomica Pragensia 7*, Nr. 7, 145–160. p.

Hallon, Ľudovít–Hlavinka, Ján–Nižňanský, Eduard 2010. Pozícia Ústredného hospodárskeho úradu v politickom, hospodárskom a spoločenskom živote Slovenska v rokoch 1940 – 1942. In Eduard Nižňanský Ján Hlavinka: *Arizácie*. Bratislava, 11–65. p.

Hlavinka, Ján 2008. Arizačný proces ako súčasť "riešenia židovskej otázky" na Slovensku. In *Acta Judaica Slovaca*, 21–38. p.

Hlavinka, Ján–Fiamová, Martina 2014. Arizácia židovského majetku. In Martina Fiamová et al.: *Slovenský štát 1939 – 1945. Predstavy a realita*. Bratislava, Historický ústav SAV, 255–272. p.

Hlavinka, Ján–Nižňanský, Eduard 2009. *Pracovný a koncentračný tábor v Seredi 1941 – 1945.* Bratislava, DSH.

Hradská, Katarína 1999. Die Lage der Juden in der Slowakei. In J. Hoensch et al.: *Judenamanzipation – Antisemitismus – Verfolgung in Deutschland, Österreich-Ungarn, den Böhmischen Ländern und in der Slowakei.* Essen, Klartext.

Hradská, Katarína 1999. *Prípad Wisliceny. Nacistickí poradcovia a židovská otázka na Slovensku.* Bratislava, Academic Electronic Press.

Hradská, Katarína–Kamenec, Ivan at all 2015. *Slovenská republika 1939 – 1945*. Bratislava, Veda.

Hruboň, Anton 2018. *Alexander Mach. Radikál z povolania*. Bratislava, Premedia.

Kamenec, Ivan 1992. *Slovenský štát*. Praha, Anomal.

Kamenec, Ivan 2007. *On the Trial of Tragedy. The Holocaust in Slovakia.* Bratislava, H&H.

Kamenec, Ivan 2008. Phenomenon of the Holocaust in Historiography, Art and the Conclusion of Slovak Society. In Monika Vrzgulová and all: *Holocaust as a Historical and Moral Problem of the Past ant the Present*. Bratislava, DSH, 311–339. p.

Kamenec, Ivan 2013. *Jozef Tiso. Tragédia politika, kňaza a človeka*. Bratislava, Premedia.

Kershaw, Ian 1989. *Der NS-Staat*. Hamburg, Rohwolt Verlag.

Kühnl, Reinhard 2014. *Faschismustheorien. Ein Leitfaden*. Rohwolt: Heilbron.

Mason, Timothy 1991. Intention and Explanation: A current Controversy about the Interpretation of National Socialism. In Gerhard Hirschfeld and all.: *Der "Führerstaat". Mythos und Realität. Studien zur Struktur und Politik Des Dritten Reiches*. Stuttgart, Klett-Cotta, 22–41. p.

Mičev, Stanislav 2010. Augustín Morávek od arizácii k deportáciám. Banská Bystrica, Múzeum SNP.

Nižňanský, Eduard 1995. *Interpretácie fašizmu historiografiou SRN /1945 – 1990/*. Nitra, Vysoká škola pedagogická v Nitre, 119–137. p.

Nižňanský, Eduard 1998. „Die Deportationen der Juden in der Zeit der autonomen Slowakei im November 1938." *Jahrbuch für Antisemitismusforschung* 7, 20–45. p.

Nižňanský, Eduard 2003. Der Holocaust in der Slowakischen Historiographie der neunziger Jahren. *Bohemia, Band 44*, Heft 2, 370–388. p.

Nižňanský, Eduard 2004. Die Machtübernahme von Hlinkas Slowakischer Volkspartei in der Slowakei im Jahre 1938/39 mit einem Vergleich zur nationalsozialistischen Machtergreifung 1933/34 in Deutschland. In Monika Glettler et al.: *Geteilt, besetzt, beherrscht*. Essen, Klartext Verl, 249–287. p.

Nižňanský, Eduard 2004. „Expropriation and Deportation of Jews in Slovakia." In *Facing the Nazi genocide: non-Jews and Jews in Europe*. Berlin, Metropol, 205–230. p.

Nižňanský, Eduard 2008. Payment for the deportations of Jews from Slovakia in 1942. In *Discourses – diskurse.* Praha, 317–331. p.

Nižňanský, Eduard 2011. „The discussions of Nazi Germany on the deportation of Jews in 1942 – the examples of Slovakia, Rumania and Hungary." *Historický časopis*, No. 59, 111–136. p.

Nižňanský, Eduard 2015. „Die Vorstellungen Jozef Tisos über Religion, Volk und Staat und ihre Folgen für seine Politik während des Zweiten Weltkrieges." In Kristina Kaiserová et al.: *Religion und Nation: Tschechen, Deutsche und Slowaken im 20. Jahrhundert*. Essen, Klartext, 39–83. p.

Nižňanský, Eduard 2016. *Obraz nepriateľa v propagande počas II. svetovej vojny na Slovensku*. Banská Bystrica, Múzeum SNP.

Nižňanský, Eduard 2018. Die „Arisierung" jüdischen Vermögen in der Slowakischen Republik. In Dieter Grosewinkel et al. *Eigentumsregime und Eingentumskonflikte im 20. Jahrhundert: Deutschland und die Tschechoslowakei im internationalen Kontext*. Essen, Klartext, 373–412. p.

Nižňanský, Eduard 2018. The "Aryanisation" of Jewish Property in the Slovak Republic. In Dieter Grosewinkel et al.: *Property Regimes and Property Conflicts in the 20th Century: Germany and Czechoslovakia in an International Context*. Essen, Klartext, 373–412. p.

Nižňanský, Eduard 2019. "Anti-Semitic Policies of Jozef Tisos during the War and before the National Court." In Mičev, Stanislav et al.: *Policy of Anti-Semitism and Holocaust in Post- War Retribution Trials in European States*. Banská Bystrica, Múzeum SNP, 113–148. p.

Nižňanský, Eduard–Bohová, Katarína 2023. Perception of the Holocaust in Slovak Historiography and Among the General Politic after the Establishment of the Slovak Republic in 1993.

In Marcela M. Zoufalá and all.: *United in Diversity. Contemporary European Jewry in an interdisciplinary Perspective*. Oldenbourg, De Gruyter, 7–50. p.

Nižňanský, Eduard–Hallon, Ľudovít–Hlavinka, Ján 2010. *Ústredný hospodársky úrad /Holokaust na Slovensku/*. Bratislava, Historický ústav SAV. (CD-Rom).

Nižňanský, Eduard–Hlavinka, Ján 2010. *Arizácie*. Bratislava, Stimul.

Nižňanský, Eduard–Hlavinka, Ján 2010. *Arizácie v regiónoch Slovenska*. Bratislava, Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave, Dokumentačné stredisko holokaustu pri Historickom ústave SAV.

Paulovičová, Nina 2013. The Reception of the Holocaust in Post-comunist Slovakia. In John-Paul Hlinka et al.: *Bringing the Dark Past to Light. The Reception of the Holocaust in Post-Communist Europe*. Lincoln/London, University of Nebraska Press, 549–590. p.

Saage, Richard 2017. *Faschismustheorien. Eine Einführung*. München, Verlag C. H. Beck,.

Sniegon, Tomas 1981. *Vanished History. The Holocaust in Czech and Slovak Historical Culture*. New York/Oxford, Berghahn Books.

Suláček, Jozef 2005. *Biele plášte*. Bratislava, Múzem ŽK.

Syring, Enrico 1992. Intentionalisten und Strukturalisten. Von einem noch immer ausstehenden Dialog. In Uwe Backes at all.: *Der Schatten der Vergangenheit. Impulse zur Historisierung des Nationalsozialismus*. Frankfurt/Main, Ullstein, 169–194. p.

Szabó, Miloslav 2014. Zwischen Geschichtswissenschaft und Wissenschaft. Der Holocaust in der slowakischen Historiographie nach 1999. *Einsicht 11*, 16–23. p.

Szabo, Miloslav 2018. „Clerical Facism"? Catholicism and the Far-Right in the Central European Context (1918 – 1945*). Historický časopis*, 67, 385–412. p.

Szabo, Miloslav 2019. *Klérofašisti. Slovenskí kňazi a pokušenie radikálnej politiky (1935 – 1945)* Bratislava, Slovart.

Štefánek, Anton 1944. *Základy sociografie Slovenska*. Bratislava.

Vrzgulová, Monika 2007. *Deti holokaustu*. Bratislava, DSH.

Ward, James Mace 2013. *Priest, Politician, Collaborator: Jo zef Tiso and the Making of Fascist Slovakia.* Ithaca and London, Cornell University Press.

Wörsching, Mathias 2020. *Faschismustheorien. Überblick und Einführung*. Stuttgart, Schmetterling Verlag.

Eduard Nižňanský – Tamara Janecová
Children of the Holocaust: The Case of Slovakia

Drawing on archival documents and oral history testimonies, this study examines the persecution of Jewish children during the Holocaust in Slovakia. It situates their experiences within the broader context of the antisemitic policies of the Slovak State. Particular attention is paid to the deportations of 1942 and to the renewed persecution following the Slovak National Uprising in 1944. The article approaches survivor testimony as a distinct historical source. Utilising Lawrence Langer's conceptualization of Holocaust memory, it analyses the relationship between fragmentary childhood recollections and the retrospective interpretations formulated in adulthood. The testimonies demonstrate how children perceived persecution through sensory experiences whose broader political meaning often became apparent only later. They also illustrate how family disruption and pervasive insecurity shaped children's experiences throughout the years of persecution. The study argues that liberation did not constitute a definitive endpoint to persecution, as loss, social dislocation, and psychological trauma continued to mark survivors' post-war lives. By integrating institutional history with individual recollection, the article offers a more differentiated account of the Holocaust in Slovakia and highlights the essential role of children's testimonies in understanding the long-term consequences of systematic persecution.